JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

1

ROČNÍK 42, 1991

CENA 29 Kčs

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

OBSAH

Reinhard Köhler — Gabriel Altmann: Synergetické aspekty jazykovedy 3
Viktor Krupa: K charakteristickým zvláštnostiam prirodzených hybridných jazykov . . 15
Juraj Šikra: Príslovkové určenie v slovenčine 22
Eva Tibenská: Subjekt a jeho aktívne (činitelské) špecifikácie 39

Rozhľady

Jozef Mlacek: Vymedzovanie frazeológie a tzv. frazeologická parametrizácia 53

Správy a posudky

Na polstoročnicu prof. Jozefa Mistríka. J. Horecký 65
Textika a štylistika. J. Bosák 66
Sabol, J.: Syntetická fonologická teória. J. Horecký 68
Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. M. Šimková 70
Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. J. Bosák . . . 73
Palek, B.: Základy obecné jazykovědy. S. Ondrejovič 77
Sympózium Language Industries v Budapešti. V. Benko. 79

СОДЕРЖАНИЕ

Райнхарт Кэлер — Габриел Альтманн: Языкознание с точки зрения синэргетики 3
Виктор Крупа: О некоторых особенностях языков пиджин 15
Юрай Шикра: Типы обстоятельств в словацком языке 22
Эва Тибенска: Субъект и его активные (деятельские) спецификации 29

Обзор

Йозеф Млацек: Определение фразеологии и так называемая фразеологическая параметризация 53

Сообщения и рецензии

К пятидесятилетнему юбилею научной работы проф. Йозефа Мистрика. Я. Горецки 65
Текстика и стилистика. Я. Босак 66
Сабол, Я.: Синтетическая фонологическа теория. Я. Горецки 68
Динамические тенденции в языковой коммуникации. М. Шимкова 70
Динамика современного чешского языка с точки зрения лингвистической теории и учебной практики. Я. Босак 73
Палек, Б.: Введение в общее языкознание. С. Ондрейович 77
Симпозиум Language Industries в Будапеште. В. Бенко. 79

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

1

ROČNÍK 42, 1991

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

The Linguistic Journal

of the Ľudovít Štúr Linguistic Institute of the Slovak Academy of Sciences
Volume 42, 1991
Published semianually in 80 pp.
by the VEDA, Publishing House of the Slovak Academy of Sciences
Address of the Editorial Board:
813 64 Bratislava, Panská 26, Czecho-Slovakia
Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany

Лингвистический журнал

Института языкознания им. Людовита Штура Словацкой академии наук
Том 42, 1991
Издается два раза в год на 80 стр.
ВЕДА, издательство Словацкой академии наук
Адрес редакции: 813 64 Bratislava, Panská 26, Чехо-Словакия
Подписки принимает: KUBON und SAGNER, P.O.B. 34 01 08, D-8000 München, Germany

Redakčná rada

J. Bosák (výkonný redaktor), K. Buzássyová, J. Dolník, J. Horecký (hlavný redaktor), J. Kačala, R. Krajčovič, A. Kráľ, V. Krupa, J. Mistrík, S. Ondrejovič, I. Ripka, J. Sabol, E. Sekaninová

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS
ROČNÍK 42 1991 ČÍSLO 1

SYNERGETICKÉ ASPEKTY JAZYKOVEDY*

REINHARD KÖHLER — GABRIEL ALTMANN

1. V dejinách jazykovedného výskumu sa charakterizovanie predmetu bádania — jazyka — viackrát menilo. S každou takouto zmenou sa spájali určité poznatky a formulovali sa výskumné programy, závisiace od týchto poznatkov.

Jazykoveda 19. stor. načrtla predstavu jazyka ako organizmu. Mladogramatici našli vývinové paralely a vyžadovali systematický výskum zákonov, ktorými sa riadia jazykové zmeny. Od čias de Saussura sa na jazyk pozerá ako na znakový systém, ktorý treba skúmať podľa štruktúrnych princípov. S N. Chomským prichádza do jazykovedy teória automatov a generatívny princíp ako jazykový model.

Dnes vieme, že všetky tieto smery priniesli síce dôležité idey, ale v každom prípade boli ešte veľmi naivné a povrchné — chýbali v nich hlbšie poznatky o podstate organizmov, systémov a zákonov. V období ich vzniku ešte nebola rozvinutá žiadna metateória vedy a „staršie sestry" jazykovedy — prírodné vedy — ešte samy neboli v takej situácii, aby jej mohli poskytnúť matematickú a metodologickú podporu. Až v posledných desaťročiach vznikli predpoklady, aby sa vytvoril precíznejší lingvistický pojmový systém a inštrumentárium popisných prístupov.

Napriek týmto výdobytkom dnešná jazykoveda stojí ešte na nízkej priečke vedeckých výskumov; v jazykovede je len málo uznávaných zákonov — veľa jazykovedcov popiera vôbec existenciu všeobecne platných zákonov v jazyku. Bez zákonov však neexistujú žiadne teórie a bez teórií žiadne vedecké vysvetlenia.

---

*Z časopisu Zeitschrift für Sprachwissenschaft, *5*, 1986, č. 2, s. 253—265 preložila Emília Nemcová.

Štúdiou si chceme pripomenúť šesťdesiatku slovenského orientalistu, dnes univerzitného profesora v Bochume (SRN) dr. Gabriela Altmanna, rodáka z Poltára (nar. 24. mája 1931), s ktorého menom sme sa u nás nestretávali po r. 1968. Príspevok dáva aspoň základnú predstavu o ceste, ktorú si G. Altmann zvolil pri budovaní základov všeobecnej teórie jazyka na základe matematického modelovania javov v jeho samoregulačnom systéme.

Redakcia

Aj keď sa dnes mnoho hovorí o teórii, aj keď sa dokonca všade diskutuje o lingvistických „teóriách", primeranejšie je dnes lingvistiku ešte označiť ako vedu, ktorá sa nachádza v predteoretickom štádiu — v každom prípade ju treba chápať len ako disciplínu na prechode k tvorbe teórie.

Za uplynulých 30 rokov možno síce čoraz viac pozorovať tendencie hľadať zákony jazyka a textov, ale týmito tendenciami sa zaoberá pomerne malá skupina vedcov, kým etablované čiastkové disciplíny zotrvávajú plne pri opise, ktorý dokonca často zamieňajú za vysvetľovanie.

Zjavný prelom v niektorých vedách vrátane lingvistiky spôsobila synergetika. Kým práce lingvistov, ktoré smerovali k úplne paralelným predstavám, ostali zväčša nepovšimnuté, úspech fyzikálnych modelov viedol k tomu, že zakladateľ synergetiky Hermann Haken mal na celoročnom stretnutí *Deutsche Gesellschaft für Sprachwissenschaft* r. 1984 hlavný referát.

Cieľom tohto príspevku je priniesť do diskusie niektoré konkrétne výsledky kvantitatívnej lingvistiky, keďže niet pochybností, že lingvistika patrí medzi vedy, ktoré sa zaoberajú javmi samoregulácie. Táto prezentácia je potrebná preto, lebo zrejme veľká časť lingvistov tento výskum vôbec nepozná, resp. má o jazykovej synergetike len hmlisté predstavy.

Ak sa lingvistike podarí ukázať, že sa jazykové procesy môžu považovať za špeciálne prípady podstatne všeobecnejších procesov, malo by to pre nás ďalekosiahle výhody:

(a) Lingvistika by mohla používať už dobre rozvinuté oblasti matematiky, pričom by súčasne mohla prevziať aj zdôvodnenia daných postupov (predpokladov, procedúr). Ak sa napríklad zmena hlások považuje za proces, ktorý je analogický s nejakou epidémiou alebo s rozširovaním informácií, potom sa na zdôvodnenie môže použiť tak matematický aparát, používaný pre túto analýzu, ako aj predpoklady, za ktorých napr. epidémia prebieha. Redukcia jednej disciplíny na druhú, resp. zdôvodňovanie špeciálnych procesov pomocou všeobecnejších mali vždy priaznivý účinok na rozvoj špeciálnej disciplíny. To však nevylučuje existenciu emergentných zákonov v špeciálnych disciplínach (porov. Popper, 1974).

(b) Zaradenie lingvistiky medzi rozvinutejšie vedy by malo aj pre túto disciplínu veľký význam. Ak totiž predpokladáme, že určité procesy prebiehajú v prírode jednotne, potom to musíme doložiť aj v lingvistike, inak by príslušné procesy nemohli platiť tak všeobecne, ako sme predpokladali, a stále by tu ostávala akási medzera. Súčasne by lingvistika mohla spolupôsobiť pri rozvoji všeobecnejších disciplín, čo by veľmi potrebovala pre svoje renomé medzi vedami. V špeciálnych disciplínach sa totiž nachádzajú stále nové anomálie, ktoré nútia nielen modifikovať základné predpoklady, ale často prinášajú celkom nové aspekty, ktoré vedú k rozvoju nových metód, a tým obohacujú teóriu.

Bolo by iluzórne veriť, že jazyk je tak ďaleko od prírodného diania, že s ním

nemá nič spoločné. Pravda, svet môžeme vidieť toľkými spôsobmi, koľko sme schopní vymyslieť a pojmy, ktorými chceme svet vyjadriť, nie sú svetu inherentné, ale ich tvorcami sme my sami (iným problémom je existencia empirických korelátov — porov. Maxwell, 1971). Určite však existujú viaceré všeobecné pojmy, ktoré sa dajú veľmi dobre použiť a interpretovať vo všetkých empirických vedách a ktoré tak umožňujú objavovať isté spoločné črty medzi jazykom a nejazykom. Nejde tu o hierarchickú podradenosť lingvistiky pod nejakú všeobecnejšiu vedu (napr. semiotiku, teóriu komunikácie); je to skôr „horizontálne" priradenie k vedám, v ktorých sa istá trieda javov dá previesť na spoločného menovateľa.

Takúto možnosť nám ponúka synergetika, ktorá sa podľa oznámenia v *Springer Series in Synergetics* „zaoberá kooperáciou jednotlivých častí systému, vytvárajúcou makroskopické, priestorové, temporálne alebo funkcionálne štruktúry. Zaoberá sa tak deterministickými, ako aj stochastickými procesmi."

Kde možno takú kooperáciu hľadať a ako vlastne vyzerá?

2. Pozrime sa najprv na vznik jazyka, a to ešte pred jeho prechodom na artikulovaný štruktúrovaný útvar. Nemáme nijaké konkrétne vedomosti o komunikačných prostriedkoch v prvotnej a v prechodnej fáze; v našej súvislosti však postačia všeobecné úvahy. Od K. Bühlera (1934) vieme, že „nižšie" komunikačné systémy ako teplomer, DNK-molekuly a podobne majú expresívnu fukciu, t. j. vyjadrujú samy seba; „reč" zvierat má aj signálne funkcie; ale až ľudská reč (resp. niektoré primitívne „reči" zvierat) získavajú isté deskriptívne funkcie, a neskôr ďalšie, ako napr. argumentatívne (porov. Popper — Eccles, 1977, s. 57—59), estetické, performatívne a ďalšie.

Ponúka sa predpoklad, že na začiatku vývoja vyšších funkcií prirodzený jazyk nebol usporiadaný tak ako dnes, ale že sa jeho zložky a vlastnosti postupne „navzájom usúvzťažnili" (porov. Skalička, 1966), t. j. vytvorili určitý druh samoregulácie. To implikuje:

1. eventuálne prevzatie niektorých zákonov, ktoré platili už pri nižších funkciách;

2. vznik emergentných zákonov, ktoré riadia samoreguláciu;

3. existenciu parametrov usporiadania v synergetickom zmysle (porov. Haken, 1973; 1978);

4. existenciu jazykových faktorov, napr. ľudských potrieb, ktoré spôsobujú adaptáciu jazyka a vnášajú do jazyka teleonómiu;

5. existenciu síl, ktoré zapríčiňujú zmeny, fázové prechody a pod. Tieto sily nie sú identické s fyzikálnymi silami, ale pôsobia analogicky. Buď pôsobia kooperujúco a prinášajú do jazykových systémov stabilitu, alebo pôsobia konkurenčne, destabilizujú a prevádzajú systémy do iných stavov.

Uvažujme tieto entity osobitne a v opačnom poradí.

Sily, ktoré pôsobia na formovanie a zmenu jazyka, spočívajú okrem iného

v úsilí o minimálnu námahu, pozorovateľnú v celom ľudskom správaní (porov. Zipf, 1972), alebo — inými slovami — v úsilí o mnohodimenzionálnu optimalizáciu komunikačných procesov. Medzi optimalizačnými postupmi možno rozlíšiť tri rozdielne typy:

1. Konvergencia danej systémovej veličiny k ideálnej hodnote, danej na základe mimojazykových daností, pričom sa táto ideálna hodnota v priebehu času môže sama meniť. Optimalizácia jazykového systému spočíva v tom, že sa systém snaží priblížiť k cieľovej hodnote.

2. Jedna alebo viaceré mimojazykové danosti ovplyvňujú jednu a tú istú systémovú veličinu a vedú rovnako k jej minimalizácii (alebo maximalizácii). Výsledkom je jazyková štruktúra, relatívne stabilná rovnováha v subsystéme, ktorý podlieha len malému počtu pomalých zmien (známa je napr. stabilita slovníka).

3. Viaceré mimojazykové danosti ovplyvňujú jednu a tú istú systémovú veličinu a nerovnako podmieňujú minimalizáciu, resp. maximalizáciu tejto veličiny. Táto konkurencia vyúsťuje do štruktúr, ktoré sú v plynúcej rovnováhe. Napr. zmeny, ktoré vyvolávajú optimalizáciu rečových procesov, neodvratne vedú ku kompenzujúcim zmenám v koordinovaných subsystémoch slúžiacich na optimalizáciu procesu počúvania. Tieto mechanizmy okrem iného slúžia potrebám ideálnych hovoriacich, prípadne počúvajúcich: také sú napríklad navzájom si konkurujúce „unifikačné" a „diverzifikačné sily", ktoré sa podľa svojho objaviteľa nazývajú „Zipfove sily". Ilustrujme tieto optimalizačné priebehy na niekoľkých príkladoch.

(a) Hovoriaci sa usiluje hlásky a hláskové prechody v slove tvoriť tak, aby sa artikulovali s minimálnym vynaložením síl. Uplatňuje tendenciu zredukovať inventár hlások na malý, ľahko vysloviteľný; v hypotetickom extrémnom prípade by inventár unifikoval na jednu jedinú hlásku. Pre počúvajúceho to však predstavuje enormné apercepčné a dekódovacie ťažkosti, ktoré sa pokúša zredukovať tak, že hovoriaceho „núti" používať hlásky s viacerými dištinktívnymi vlastnosťami (t. j. súčasne ťažšie artikulovať) a zväčšovať kontrasty pri hláskových prechodoch, t .j. usiluje sa o diverzifikáciu hláskového inventára a sťaženie priebehu kontrastov v slove. Je známe, že hláskové inventáre jazykov majú v priemere 30 foném (porov. Lehfeldt, 1975; Altmann — Lehfeldt, 1980, s. 87 —101); minimum je asi 13, maximum asi 70. Artikulačné a dekódovacie ťažkosti sú komplementárne. Tendencie k zmene hlásky sa dajú vyjadriť vzťahom (Job — Altmann, 1985)

$$\frac{dZ}{Z} = \left(\frac{a}{1-x} - \frac{b}{x}\right) dx,$$

kde Z je trend k zmene, x ($0 < x < 1$) je námaha, a, b sú proporčné konštanty hovoriaceho a počúvajúceho. Čím väčšia je námaha hovoriaceho, tým viac ňou prispieva k zmene pri $(a / (1 - x))$, čím menšia je jeho námaha, tým viac prispieva počúvajúci. Výsledná krivka sa dá transformovať pomocou normovania na rozdelenie beta s konvexným priebehom, z ktorého sa pre každú jazykovú hlásku dá vypočítať pravdepodobnosť jej zmeny.

(b) V lexikálnej oblasti sa hovoriaci usiluje používať tak málo slov, ako je len možné (minimalizovanie zaťaženia pamäti), takže v extrémnom hypotetickom prípade by všetky významy koncentroval do jedného slova. Tým unifikuje slovník a diverzifikuje významy slova. Počúvajúci má práve opačnú tendenciu: pre každý význam chce osobitné slovo, aby mohol správu ľahšie dekódovať. Tým diverzifikuje lexikon a unifikuje významy slova (porov. Zipf, 1972). Z tohto „zápasu" medzi silami sa vyvíja lexikón s konečným počtom slov a rozdelenie významov na slová zodpovedá pravdepodobnostnému rozdeleniu, ktoré sa dá odvodiť buď z urnového modelu (Krylov, 1982), alebo zo stochastického procesu. Dokonca aj frekvencie jednotlivých významov daného slova alebo morfémy nie sú ani chaotické ani rovnaké, ale sú riadené stochastickým procesom vzniku a zániku (Beöthy — Altmann, 1984; Altmann, 1985 b).

(c) Rovnaký proces vzniku a zániku riadi aj rozdelenie počtu variantov pojmu na istom jazykovom teritóriu. Hovoriaci diverzifikuje formy výrazu slova pri každom prejave. Človek nevysloví rovnaké slovo nikdy dvakrát absolútne identicky. Pri veľkom počte hovoriacich pôsobí diverzifikačná sila tak silno, že vznikajú idiolekty, dialekty, nové jazyky. Aby sa zamedzil tento rozpad, opačným smerom pôsobí unifikačná sila, ktorá sa usiluje eliminovať nové varianty. Počet variantov v jazyku sa takto dostane postupne do stavu, ktorý sa v jednoduchších prípadoch dá opísať negatívnym binomickým rozdelením (Altmann, 1985 b). Mimojazykové faktory, ktoré pôsobia na formovanie jazyka, zahŕňajú celý svet, ktorý človeka obklopuje. Sú ťažko kvantifikovateľné (napr. kultúra), ale je možné vyjadriť ich implicitne, a to pomocou „ľudských potrieb", ktoré človek v komunikácii rozvíja. V hierarchii komunikačných systémov hrajú rolu najvyšších parametrov usporiadania (Ordnungsparameter), ktoré „subsystémom vravia, čo majú robiť" (porov. Haken 1973, s. 363). Môžeme spomenúť nasledovné potreby (porov. Köhler — Altmann, 1983): minimalizovanie zaťaženia pamäti, minimalizovanie zaťaženia vnímania a dekódovania, minimalizovanie artikulačnej námahy, optimalizovanie veľkosti slovníka, optimalizovanie dištinktivity hlások, zabezpečovanie proti poruchám pri prenášaní správ, kódové rezervy pri novotvaroch, ekonómia dĺžky výrazov vo vzťahu k frekvencii ich použitia, kontextová ekonómia (globalizovanie), kontextová špecifickosť (centralizovanie) a mnoho ďalších.

Tieto potreby sú činiteľmi, ktoré vyvolávajú určité štruktúry v jazyku alebo iniciujú zmeny; pomocou nich sa môže zdôvodniť samoregulujúci mechanizmus

v jazyku, ony uvádzajú na scénu jazykové zákony. Ilustrujme to na inventári hlások. Keď je inventár malý, zaťaženie pamäti bude menšie. Lenže potom musí človek tvoriť dlhšie slová, aby sa utvorila dostatočná redundancia. Dlhšie slová pritom vyžadujú tak väčšiu produkčnú námahu, ako aj väčšie zaťaženie pamäti. Preto tieto obidve potreby vyžadujú, aby vzťah medzi dĺžkou slova a objemom slovníka bol utvorený tak, aby boli obidve uspokojené optimálne. Situácie v jazyku sú prirodzene komplikovanejšie, lebo na dĺžku slova má vplyv napr. aj jeho frekvencia, významová komplexnosť, kontextualita, ba dokonca aj jeho vek.

Potreby ľudí formujú jazyk tak, že nadobudne povahu cieľavedomého systému. Potreby „zotročujú" jazykové formy, modifikujú ich významy, regulujú ich frekvenciu, rozdelenie a variabilitu. To je však možné iba tak, že sa v jazyku vyskytujú nielen konvenčne meniteľné entity (napr. pravidlá), ale aj invariantné entity (zákony). Parametre usporiadania majú v zákonoch rozhodujúcu úlohu a vytvárajú celú hierarchiu. Na najvyššom stupni stojí parameter životaschopnosti alebo efektivity, ktorý riadi ďalšie dva parametre, a to adaptáciu a stabilitu. Jazyk sa musí prispôsobovať zmenám ľudského okolia, ale súčasne si musí udržať istú stabilitu, aby sa komunikácia nerozpadla. Doslova z chaotických variácií, ktorými prechádzajú jazykové formy a významy v každom okamihu svojho použitia, sa vyberá a zachováva iba nepatrná časť, zvyšok eliminujú unifikačné sily.

Na nižšom stupni stoja spomenuté početné minimalizačné, prípadne optimalizačné potreby, ktoré „zotročujú" vnútrosystémové veličiny. Systémové veličiny tvoria hierarchiu, avšak existujú tu „poschodia" regulačných obvodov, ktoré boli objavené až po vzniku kvantitatívnej lingvistiky. Vstupný krok, ktorý urobil G. K. Zipf (1968; 1972), viedol k dnešnému matematickému formulovaniu početných hypotéz o zákonoch. V niektorých z nich sa explicitne operuje so vzájomným pôsobením Zipfových síl (napr. Altmann, 1985 b; Job — Altmann, 1985), iné zdôrazňujú jednotlivé parametre usporiadania (napr. Orlov — Boroda — Nadarejšvili, 1982), ich hierarchiu (napr. Altmann — Schwibbe a kol., 1989), ukazujú usúvzťažnenie systémových veličín (napr. Skalička, 1966; Altmann, 1978), alebo explicitne ukazujú uzavretý regulačný obvod (Köhler, 1985).

Na ilustráciu tu ukážeme len pôsobenie parametra usporiadania „veľkosť konštruktu" v jazykových systémoch. Najväčšími jazykovými konštruktmi sú určité texty, ktoré môžu mať rozdielnu dĺžku. Ich dĺžka je slobodne voliteľná a dá sa numericky vyjadriť až po dokončení textu. Autorovi je však známa už pred zrodom diela ako „zamýšľaná" veľkosť — chce napísať román, novelu, krátky príbeh, list atď. Ako presvedčivo dokázal J. K. Orlov (porov. Orlov — Boroda — Nadarejšvili, 1982), táto veličina, ktorú označil ako „Zipfovo

číslo", riadi informačný tok v texte. Primerane k veľkosti Zipfovho čísla (teda primerane k zamýšľanej dĺžke textu) nové slová pribúdajú v texte rýchlejšie alebo pomalšie a tiež tzv. Zipfov-Mandelbrotov zákon nadobúda celkom určité formy. M. G. Boroda (op. cit.) ukázal, že hudobné texty sa tiež riadia týmto zákonom.

Keď prejdeme hlbšie o jednu rovinu, môžeme ľahko ukázať, že to platí aj pre vety. Skôr, ako sa veta utvorí, organizujú sa veľkosti dĺžok jej jednotlivých viet podľa jej budúcej veľkosti. Analogicky to platí aj o vzťahoch medzi jednoduchými vetami a slovami, medzi slovami a slabikami, slovami a morfémami, slovami a hláskami. Zákon, ktorý reguluje tieto vzťahy (a ešte aj niektoré ďalšie), sa nazýva Menzerathov zákon (porov. Altmann, 1980). Aj keď je spôsob pôsobenia parametru usporiadania „veľkosť konštruktu" iná ako pri Zipfovom-Mandelbrotovom zákone, je jasné, že premenná „veľkosť" má rozhodujúcu rolu v jazyku. Ako ukázali G. Altmann — M. Schwibbe a kol. (1989), Menzerathov zákon platí aj pre niektoré vzťahy veľkosti v DNK-molekulách a pre sociálne zoskupenia opíc. Diferenciálna rovnica, ktorá vedie k Menzerathovmu zákonu, je d(lny) = ad(lnx) a doteraz bola potvrdená vo všetkých skúmaných prípadoch. H. Haken (1973, s. 366) spomína veľkosť ako parameter usporiadania aj pri chemických, biologických a sociálnych systémoch. Aj keď je jazyk javom sui generis a nie je redukovateľný na žiadny iný jav, zo synergetického hľadiska sa dá ľahko zapojiť do siete ostatných vied.

To, čo z fyziky robí vedu a v lingvistike platí ako „nedostatkový tovar", je formulovanie zákonov. Keď uvážime, aký široký rozptyl a variácie majú všetky jazykové javy, ako sa štruktúra jazyka ustavične destabilizuje, aké stupne voľnosti má hovoriaci, potom sa neustála obnova jeho relatívnej stability nedá predstaviť bez zákonov. Rovnako si nemožno bez pôsobenia nadradených zákonov predstaviť vznik štruktúrovaného jazykového systému z chaotického pôvodného stavu. Z tohto dôvodu je tiež absurdnou v lingvistike rozšírená predstava, že jazyk nie je nič iné ako množina pravidiel per conventionem. O to čudnejšie je to, že hľadanie jazykových zákonov sa vo veľkej miere začalo len v 2. polovici 20. storočia a neprebiehalo paralelne s podobným hnutím v biológii, sociológii, ekonómii a i. Evidentne to nezávisí od jazyka ako predmetu skúmania, ktorého entity sú údajne „ťažko matematizovateľné". Parafrázujúc Bungeho výpoveď (Bunge, 1969) dá sa totiž povedať, že my nematematizujeme jazyk, ale naše myšlienky o jazyku: keď sú tieto myšlienky zrelé a jasné, tak matematizácii nebránia nijaké prekážky. Oneskorenie vo vývine jazykovedy sa teda nemôže zdôvodniť výnimočnosťou predmetu skúmania — inak by sa v psychológii bolo udialo ešte menej — ale skôr výukou lingvistov, ktorá sa, bohužiaľ, mení len veľmi pomaly.

Nie je v podstate dôležité, aby sme už dnes mohli na jazykových zákonoch

rozoznať, či pochádzajú z nižších semiotických systémov alebo sú emergentné. Túto otázku budeme môcť zodpovedať až vtedy, keď budú odhalené tajomstvá genetiky a reči zvierat.

Existenciu jazykovej samoregulácie postulujeme ako axiómu, ktorá sa uplatňuje nielen v uzavretých riadiacich obvodoch, ale aj v jednotlivých zákonoch. Vyššie sme to ukázali na príklade modelovania trendu k zmene. Teraz uvedieme dve ďalšie ilustrácie.

(a) Pri vzniku nárečových variantov jedného pojmu či slova v procese vzniku a zániku sa predpokladá (Altmann, 1985 b), že koeficient vzniku sa skladá z dvoch komponentov: z náhodnej variácie, ktorá spĺňa určité potreby hovoriaceho a vzniká spontánne pri každom vyslovení slova, ale väčšinou hneď zmizne, a zo zachovania (presadenia) variantu, ktorý zas uspokojuje iné potreby. Nie je možné vždy jednoznačne rozlíšiť, aké sú to potreby: krátenie v dôsledku častého používania alebo v dôsledku minimalizovania pamäte, estetické príčiny, expresivita nového variantu alebo všeobecné prispôsobenie sa existujúcim štruktúram, prípadne tlak všetkých systémových veličín v riadiacom obvode. Koeficient zániku reprezentuje tú silu, ktorá eliminuje náhodné variácie a, takpovediac, kontroluje selekciu. Tento biologický spôsob uvažovania v nijakom prípade neznamená, že tu ide o redukciu lingvistiky na biológiu, ale že v disparátnych jazykoch sveta vidíme analogické procesy a že sa ich pokúšame zachytiť matematicky.

Tak ako stále nachádzame samoreguláciu v ekologických systémoch (bez zásahu človeka), tak ju nachádzame aj v jazyku, aj keď si ju ľudia neuvedomujú.

(b) Samoregulujúci je riadiaci obvod

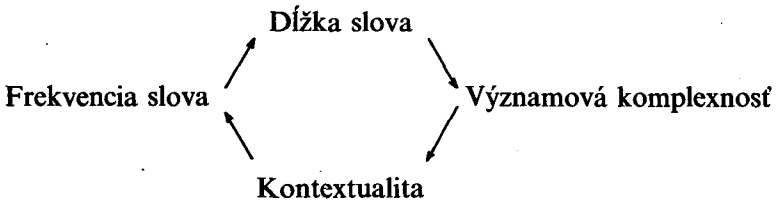

v ktorom sa každá hrana riadi Menzerathovým zákonom. V tomto prípade je však ťažké hovoriť o parametroch usporiadania. Javy tohto druhu by sa museli riešiť systémom diferenciálnych rovníc, ale zatiaľ nie sú známe ani len všetky premenné, ktoré by boli v korelácii s uvádzanými javmi.

3. Evolučné jazykové procesy sa neodlišujú od procesov vo fyzike alebo v biológii. Náhodná destabilizácia hovoriacim v materinskom jazyku, prípadne sústavná destabilizácia hovoriacimi cudzím jazykom nezanecháva veľa stôp, lebo má len lokálnu povahu a hneď sa eliminuje. Keď sa však nejaká zmena

presadí, tak je možný dvojaký priebeh: (i) rozpad systému prebieha analogicky ako rádioaktívny rozpad (porov. Arapov — Cherc, 1983; Historical linguistics, 1983); (ii) jedna vlastnosť narastá logisticky, t. j. zmena prebieha po sigmoidnej krivke, ako je známe z biológie, epidemiológie, ekonómie a i. (porov. Altmann — V. Buttlar — Rott — Strauss, 1983; Exakte Sprachwandelforschung, 1983). Sigmoidný priebeh skôr zodpovedá zmene jednotlivých entít (t. j. lokálne), napr. prechodu jednotlivých silných slovies v nemčine do triedy slabých slovies. Sleduje pritom presne fázy, ktoré opísali W. Mende — M. Peschel (1981) pri všeobecných procesoch vývinu. Globálne zmeny, napr. rozpad triedy silných slovies v nemčine, rozpad rangových frekvenčných tried lexikonu a pod. sa môžu modelovať rovnako, ako je to bežné vo fyzike, prirodzene s ohľadom na jazykové počiatočné podmienky a pojmy. Na modelovanie jazykových javov však neodporúčame preberať izolovane pohybové zákony z mechaniky, lebo Newtonove axiómy nemajú v lingvistike absolútne nijaké opodstatnenie. Keď by sme chceli preniesť do lingvistiky mechaniku (čo sa aj neraz stalo), museli by sme začať s interpretáciou Newtonových axióm. Ak by sa to malo skutočne podariť, muselo by sa ukázať, že platia aj ich dôsledky. Myslíme si však, že tento postup má menej vyhliadok, ako pokus deklarovať lingvistiku ako špeciálny prípad všeobecnej disciplíny, napr. synergetiky, teórie systémov, teórie komunikácie, teórie správania, semiotiky a i.

4. Ďalšou oblasťou jazyka, v ktorej možno hľadať zákony a synergetické javy, je jazyková štruktúra. Aj keď lingvistika v predchádzajúcich storočiach hovorila o zákonoch — ktoré však boli len empirickými zovšeobecneniami — a štrukturalizmus zaviedol pojem systém, v modernej jazykovede nastal odklon od hľadania zákonov a systémových vlastností. Generatívna lingvistika operovala len s pravidlami, t. j. s meniacimi sa entitami, okrem ktorých údajne v jazyku nič neexistuje.

Pravidlá vo formálnych gramatikách sú však len opisnými prostriedkami, nevysvetľujú nič. Iné typy pravidiel ako návody na konanie (preskriptívne pravidlá normatívnych gramatík) tiež nepredstavujú invarianty a nemôžu byť predmetom teoretickej vedy: v teórii jazyka pravidlá môžu byť nanajvýš dôsledkom jazykových zákonov.

A práve na tomto mieste nás synergetické stanovisko núti k predpokladu, že pravidlá jazyka nepredstavujú neorganizovaný chaos, ale sú nejakým spôsobom navzájom pospájané. Odborníci v oblasti univerzálií našli mnohé spojenia tohto druhu vo forme tzv. „implikatívnych univerzálií". Ich forma je: (a) „keď sa v jazyku vyskytuje A, potom sa v jazyku vyskytuje aj B"; (b) „B sa vyskytuje v jazyku len vtedy, keď sa (ne)vyskytuje A". Výpovede tohto druhu sú všeobecnejšie ako výpovede o pravidlách, ktoré platia len pre jednotlivé jazyky, ako napríklad generatívna tvorba vety formou $S \rightarrow NP + VP$ (veta sa skladá z nominálnej frázy a za ňou nasledujúcej verbálnej frázy) platí len pre niektoré

jazyky — aj keď ich je dosť veľa — a väčšinou len pre oznamovacie vety. Ani pri univerzáliách sa však neskúmalo, prečo A implikuje B, ani pri pravidlách, prečo NP stojí pred VP a nie naopak, alebo prečo treba použiť danú transformáciu. Pýtame sa, s čím to ešte súvisí, aké ďalšie okolnosti v jazyku alebo v psychike nositeľov jazyka vedú k tomu, že vznikajú práve tieto pravidlá. Odpovede na otázku „prečo?" možno hľadať len v zákonoch, nie v pravidlách alebo empirických generalizáciách vyššieho stupňa. Ani jeden fyzik nebude akceptovať odpoveď „tento kameň padá na zem, lebo všetky kamene padajú na zem" ako vedecké vysvetlenie voľného pádu daného kameňa. Gramatici však výpoveď „veta má štruktúru NP + VP, pretože všetky oznamovacie vety majú túto štruktúru", podávajú ešte stále ako vysvetlenie a nepozorujú, že definujú, namiesto toho, aby vysvetľovali.

Zo synergetického aspektu musia aj jazykové pravidlá tvoriť usporiadaný celok a napr. úloha gramatickej teórie potom bude spočívať v tom, aby našla zákony, ktoré riadia koexistenciu gramatických pravidiel. Opis pravidiel — aj keď realizovaný komplikovanými matematickými prostriedkami — nie je ešte žiadna teória.

Moderná lingvistika sa zahryzla do hľadania pravidiel. Matematicky povedané, je to len zisťovanie hodnoty jednotlivých premenných (t. j. ich kvalitatívna hodnota = pravidlo), ale funkcie, ktoré tieto premenné spájajú a tým vytvárajú štruktúry, sa nechávajú stranou, pretože ich poznanie je pre používanie jazyka irelevantné. Je to analogické s cestnou dopravou: človek pozná pravidlá cestnej premávky, ale fyzikálne zákony, podľa ktorých sa pohybuje auto, nepotrebuje poznať. Bude to ešte zreteľnejšie na jazykovednom príklade. Dnes poznáme všetky pravidlá, podľa ktorých sa dajú tvoriť nemecké fonematické sekvencie, t. j. poznáme úplnú distribúciu foném. Ale v kvalitatívnej lingvistike sa ani len nekladie otázka, ako táto distribúcia závisí od počtu foném v inventári, alebo ako sama pôsobí na dĺžku slov, ako sa tieto tri premenné vzájomne regulujú, ako spolupôsobia pri tvorení slov, ako syntaktické pravidlá súvisia s dĺžkami slov a pod.

5. Ďalšou oblasťou, v ktorej možno hľadať zákony, je tvorba textov. Dávno je známe, že pri tvorbe textov vládne pomerne veľká voľnosť; vieme, že použitím určitých prostriedkov sa dajú docieliť určité efekty; texty sa dajú klasifikovať nielen podľa obsahu, ale aj podľa formy; pri tvorbe textov pozorujeme emergentné javy, ktoré nie sú iba výsledkom syntaxe atď. To je však všetko, čo sa pomocou kvalitatívnych prostriedkov dosiahlo a dá dosiahnuť — ide len o povrchové javy pri tvorbe textov, o klasifikačné črty. Pôsobenie hlbšie ležiacich zákonov, ktoré nemožno vyberať ľubovoľne, ktoré sa zachovávajú podvedome a riadia výskyt určitých entít, dá sa demonštrovať len pomocou čísel a merania. Kooperáciu a konkurenciu jazykových prostriedkov možno najľahšie pozorovať pri stavbe textov. Ako ukázal pomocou faktorovej analýzy J. B.

Carroll (1960), existuje viac kooperujúcich množín vlastností, ktoré reprezentujú ten istý faktor (t. j. ležia na rovnakej osi) a tým konkurujú iným (porov. aj Schwibbe — Räder, 1984). Heuristická indukcia ukazuje, že sa zákony môžu hľadať práve medzi vlastnosťami vnútri daného faktora. Potom sa daný faktor môže považovať za uzavretý blok, ktorý je spojený s iným faktorom jednou jedinou závislosťou. Domnievame sa, že v textoch neexistujú ani vlastnosti, ani bloky vlastností, ktoré by boli úplne nezávislé od iných. Všetky spoločne tvoria samoregulujúci systém, v ktorom sú závislosti riadené stochastickými zákonmi.

6. Lingvistika má pred sebou ešte dlhú cestu, ak chce vykročiť od opisného štádia k vysvetľujúcemu štádiu. Môže pritom prijať pomoc, ktorá sa jej metodologicky ponúka od iných, všeobecnejších, lepšie rozvinutých vied.

Synergetika, ktorá je so zreteľom na jeden mimoriadne plodný aspekt schopná spojiť všetky vedy, môže dať aj lingvistike významné impulzy. Touto cestou by sa aj naša disciplína po mnohých nevydarených pokusoch azda mohla dostať zo svojej dlhoročnej krízy.

Ruhr-Universität Bochum

Bibliografia

ALTMANN, G.: Towards a theory of language. Glottometrika, *1*, 1978, s. 1—25.
ALTMANN, G.: Prolegomena to Menzerath's law. Glottometrika, *2*, 1980, s. 1—10.
ALTMANN, G.: Die Entstehung diatopischer Varianten. Ein stochastisches Modell. Zeitschrift für Sprachwissenschaft, *4*, 1985 (a), č. 2, s. 139—155.
ALTMANN, G.: Semantische Diversifikation. Folia Linguistica, *19*, 1985 (b), s. 177—200.
ALTMANN, G. — BUTTLAR, H. von — ROTT, W. — STRAUSS, U.: A law of language change. In: Historical linguistics. Red. B. Brainerd. Bochum, Brockmeyer 1983, s. 104—115.
ALTMANN, G. — LEHFELDT, W.: Einführung in die quantitative Phonologie. Bochum, Brockmeyer 1980.
ALTMANN, G. — SCHWIBBE, M. — KAUMANNS, W. — KÖHLER, R. — WILDE, J.: Das Menzerathsche Gesetz in informationsverarbeitenden Systemen. Hildesheim, Olms 1989.
ARAPOV, M. — CHERC, M.: Mathematische Methoden in der historischen Sprachwissenschaft. Bochum, Brockmeyer 1983.
BEÖTHY, E. — ALTMANN, G.: The diversification of meaning of Hungarian verbal prefixes. In: Finnisch-Ugrische Mitteilungen, *8*, 1984, s. 29—37.
BÜHLER, K.: Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache. 2. vyd. Stuttgart, Fischer 1965.
BUNGE, M.: Scientific research I. Berlin, Springer 1969.
CARROLL, J. B.: Vectors of prose style. In: Style in language. Red. T. A. Sebeok. Cambridge, Mass., The MIT Press 1960, s. 283—292.
Exakte Sprachwandelforschung. Theoretische Beiträge, statistische Analysen und Arbeitsberichte. Red. K.-H. Best — J. Kohlhase. Göttingen, Herodot 1983.
HAKEN, H.: Synenergetics: towards a new discipline. In: Cooperative phenomena. Red. H. Haken — M. Wagner. Berlin, Springer 1973, s. 363—372.
HAKEN, H.: Synergetics. An introduction. Berlin, Springer 1978.
HEMPEL, C. G.: Aspects of scientific explanation. New York, The Free Press 1965.
Historical linguistics. Red. B. Brainerd. Bochum, Brockmeyer 1983.
JOB, U. — ALTMANN, G.: Ein Modell der anstrengungsbedingten Lautveränderungen. 1985.
KÖHLER, R.: Selbstregulation der Lexik. [Dizertácia.] Bochum 1985.
KÖHLER, R. — ALTMANN, G.: Systemtheorie und Semiotik. Zeitschrift für Semiotik, *5*, 1983, s. 424—431.

KRYLOV, L. K.: Ob odnoj paradigme lingvostatističeskich raspredelenij. In: Lingvostatistika i vyčisliteInaja lingvistika. Red. J. Soontak. Tartu, Tartuskij gosudarstvennyj universitet 1982, s. 80—102.

LEHFELDT, W.: Die Verteilung der Phonemzahl in den natürlichen Sprachen. Phonetica, *31*, 1975, s. 274—287.

MAXWELL, G.: The ontological status of theoretical entities. In: Scientific explanation, space and time. Red. H. Feigl — G. Maxwell. Minnesota, University of Minnesota Press 1971, s. 3—27.

MENDE, W. — PESCHEL, M.: Structure-building phenomena in systems with power-product forces. In: Chaos and order in nature. Red. H. Haken. Berlin, Springer 1981, s. 196—206.

ORLOV, J. K. — BORODA, M. G. — NADAREJŠVILI, I. Š.: Sprache, Text, Kunst, quantitative Analysen. Bochum, Brockmeyer 1982.

POPPER, K. R.: Scientific reduction and the essential incompleteness of all science. In: Studies in the philosophy of biology. Reduction and related problems. Red. F. J. Ayala — T. Dobzhansky, London, Macmillan 1974, s. 259—284.

POPPER, K. R. — ECCLES, J. C.: The self and its brain. Berlin, Springer 1977.

SCHWIBBE, M. H. — RADER, K.: Kontentanalytische Untersuchungen zur inhaltlichen und formalen Komplexität von Texten. Glottometrika, *7*, 1984, s. 140—163.

SKALIČKA, V.: Ein „typologisches Konstrukt". In: Travaux Linguistiques de Prague, *2*, 1966, s. 157—163.

ZIPF, G. K.: The psycho-biology of language. An introduction to dynamic philology. Cambridge, Mass.. The MIT Press 1968.

ZIPF, G. K: Human behavior and the principle of least effort. New York, Hafner 1972.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 42, 1991, 1

K CHARAKTERISTICKÝM ZVLÁŠTNOSTIAM PRIRODZENÝCH HYBRIDNÝCH JAZYKOV

VIKTOR KRUPA

Pre vývin jazykov sa často postuluje pomalé a v podstate rovnomerné tempo zmien; z tohto predpokladu vychádza nielen klasická historicko-porovnávacia lingvistika, ale hlavne glotochronológia (lexikoštatistika), v podobe, v akej ju sformulovali M. Swadesh (1952; 1955), S. Gudschinsky (1956) a R. Lees (1953). O správnosti tejto tézy sa príležitostne vyslovujú nie neodôvodnené pochybnosti. Nejde tu len o kritiku glotochronológie, ako ju podali napr. K.Bergsland — H. Vogt (1962) a iní (napr. N. J. van der Merwe, 1966), ale aj o pokus odlíšiť tzv. pastorálny a agrárny spôsob šírenia jazykov, ako o ňom píše M. J. Hashimoto (1976), usilujúci sa o vymedzenie platnosti teórie genealogického stromu v historicko-porovnávacej jazykovede.

Otázka tempa a rovnomernosti priebehu diachronických zmien sa nedá uspokojivo vyriešiť bez prihliadnutia na jazyky, ktoré tu označujeme ako hybridné. Zaraďujeme k nim pidžiny čiže prirodzené hybridné jazyky na rozdiel od plánových jazykov, ktoré by sa cum grano salis dali charakterizovať ako umelé hybridné jazyky.

Hybridné jazyky sú príkladom takej jazykovej tvorivosti, pre ktorú je jazyk aj objektom, cieľom, nie iba nástrojom.

Najradikálnejší príklad tvorivosti zameranej na jazyk ako na cieľ predstavujú tzv. apriórne umelé jazyky, ktoré vznikali v pomerne hojnom počte pred dvoma storočiami, keď upadala znalosť latinčiny a vzrastal záujem o možnosti priameho vyjadrovania pojmov.

Substanciou, ktorou tvorcovia týchto jazykov narábali, neboli významové jednotky prirodzených jazykov, ale len subvýznamové jednotky, fonémy a slabiky. Zo subvýznamových jednotiek si sami vytvárali významové jednotky týchto jazykov — ako napr. Francúz Sudre, pôvodca jazyka solresol. Hlavný problém apriórnych umelých jazykov spočíval v tom, že sú príliš dômyselne vykonštruované, obsahujú málo styčných bodov s prirodzenými jazykmi, a preto sú nesmierne ťažko zvládnuteľné i málo komunikatívne. Napokon každý tvorivý jazykový počin — pretože musí byť aj užitočný — je kompromisom medzi absolútnou konvenčnosťou a totálnou originalitou.

Z hľadiska týchto poznámok je pochopiteľné, že lepšie vyhliadky na prežitie

mali aposteriórne umelé jazyky, ktorých najznámejším a najživotaschopnejším reprezentantom je esperanto. Jeho tvorca L. Zamenhoff, ale i tvorcovia iných typologicky príbuzných jazykov (J. M. Schleyer — tvorca volapüku, G. Peano — tvorca interlingvy, C. K. Ogden — tvorca Basic English) dali prednosť kreativite na rovine morfologickej a slovotvornej. Povedané inými slovami, tvorcovia apriórnych umelých jazykov narábali so substanciou na rovine foném a hlások, zatiaľ čo pôvodcovia aposteriórnych jazykov boli skromnejší a uspokojili sa s kreativitou na rovine morfém a slov; túto substanciu brali z rozličných živých jazykov a modifikovali ju.

Bolo by naivné klásť plánové jazyky na jednu rovinu s pidžinmi. Plánové jazyky sú cieľavedomé výtvory kreatívnych jednotlivcov, kým pidžiny predstavujú anonymné a živelné útvary vyznačujúce sa odlišným životným cyklom.

Vznik a rozvoj pidžinov sa dá rozčleniť na niekoľko fáz, vyznačujúcich sa špecifickým priebehom rozvoja jazykovej tvorivosti. V prvej fáze sa odohráva fonologická, gramatická i lexikálna redukcia na čo najmenší počet základných prvkov, zväčša heterogénneho pôvodu, keď sa pociťuje potreba zavedenia spoločného dorozumievacieho prostriedku v pomerne obmedzenom funkčnom intervale. Tu sa ukazuje ako najvýhodnejšia úprava kódu na relatívne malý počet základných prvkov (radikálne zníženie podielu nemotivovaných slov), pričom pomocou jednoduchých pravidiel sa tieto prvky skladajú do väčších jednotiek.

V tejto fáze (vzhľadom na východiskový stav) možno hovoriť o devolúcii, ale súčasne treba mať na pamäti, že za danej situácie, keď neexistoval spoločný komunikatívny nástroj, je to tvorivé riešenie, pretože zainteresovaným etnikám v kontaktovej situácii v najkratšom možnom čase poskytuje isté provizórne riešenie. Ako sa etnická situácia stabilizuje a funkčný interval pidžinu sa rozširuje, uplatňuje sa tu jazyková tvorivosť iného druhu — tendencia k rozširovaniu slovnej zásoby — a tu hrá významnú úlohu metaforizácia. Jej prítomnosť cítiť v takých nelogizmoch ako napr. *skru bilong lek* „stehenný kĺb", doslova „skrutka nohy", *windo bilong ai* „rohovka", doslova „okno oka", *sak meri* „drahá prostitútka", doslova „dievča žralok" (príklady z novoguinejského pidžinu).

Úspech jazykovej kreativity vo sfére pidžinov po prvé súvisí s ich aktuálnosťou a spontánnosťou a po druhé s využívaním jazykovej substancie prístupnej (hoci v ohraničenej miere) konštituujúcemu sa jazykovému spoločenstvu.

Z histórie vieme, že pidžiny vznikali v rozličných častiach sveta (napr. pidžinizovaný chinook na severoamerickom severozápade, tzv. lingua géral v Južnej Amerike, Melayu Pasar v Austrálazii, rozličné melanézske jazyky a i.), ale väčšina dnes známych pidžinov sa sformovala v dôsledku interakcie dvoch etník, z ktorých jedno bolo európske a druhé mimoeurópske. Klasickým a prvým príkladom pidžinu je stredoveká mediteránna lingua franca, ktorú používali obyvatelia západného európskeho Stredomoria v styku s Levantíncami.

Bola to radikálne simplifikovaná románska reč dnešnej francúzsko-talianskej Riviéry s početnými gréckymi, arabskými a tureckými prvkami.

Psychologický základ mnohých pidžinov tvorí predsudok, predpojatá predstava, že s domorodcami treba hovoriť čo najprimitívnejšie, lebo nie sú schopní porozumieť jazyku civilizačne nadradených Európanov. Do takto odpozorovaného jazyka domorodci, prirodzene, vnášali prvky vlastných gramatických štruktúr, nehovoriac už o slovnej zásobe a o fonetike. Zdá sa teda, že už samotný proces zrodu pidžinov sa typologicky dosť značne odlišuje od vzniku plánových jazykov. Pre prvopočiatočné fázy pidžinu je príznačná dichotómia — stojí tu jazykový materiál jedného európskeho jazyka proti materiálu jedného, resp. viacerých mimoeurópskych jazykov, kým tvorca plánového jazyka cieľavedome vyberá substanciu z viacerých jazykov, a to takých, ktoré sú blízke, resp. prístupné čo najväčšiemu počtu používateľov.

Ďalší rozdiel spočíva v spôsobe a stupni štandardizácie. Plánový jazyk sa predkladá verejnosti v podobe, ktorá je štandardizovaná, normalizovaná v oveľa väčšej miere než hociktorý pidžin, ba viac než hociktorý prirodzený jazyk vôbec. Variabilita výrazových prostriedkov pidžinu je značná; súvisí jednak so zložitým etnolingválnym pozadím jeho používateľov, ktorí doň vnášajú prvky materinského jazyka (na rovine fonetiky i gramatiky), a jednak s potrebou redukcie základných prvkov na minimum, lebo za daného stavu aplikácia odvodzovacích pravidiel na súbor týchto prvkov môže viesť a vedie k vysokej divergencii na rovine zložených prvkov. Pochopiteľne, s týmto problémom sa stretávame aj pri plánových jazykoch, ale nie až v takej miere ako pri pidžinoch.

V nasledujúcich vývinových fázach prichádza k rozširovaniu výrazových schopností pidžinu. Na všetkých troch hlavných rovinách jazykovej štruktúry (foneticko-fonologickej, morfologicko-syntaktickej a lexikálnej) môže zosilnieť vplyv prestížneho jazyka, najmä ak sa používa vo vzdelávacej sústave, v administratíve, v literatúre a podobne a časť neologizmov z prvej fázy ustúpi výpožičkám z prestížneho jazyka. Na tento trend však vplýva skutočnosť, či sa pidžin kreolizuje alebo nie. Kreolizácia znamená vyšší stupeň systematizácie i spontánnej štandardizácie daného jazyka, ktorý sa takto stabilizuje, lebo, a to je dôležité, stabilizuje sa spoločenstvo, ktoré ho používa. Ak pidžin neprejde do štádia kreolizácie, zostáva efemérnym javom a môže i zaniknúť (napr. také pidžiny ako russonorsk, severoafrický sabir čiže petit-negre). Spoločenstvo používajúce kreolizovaný pidžin je spravidla teritoriálne kompaktné. Ak by sme chceli siahnuť za paralelou s plánovými jazykmi, museli by sme konštatovať, že esperanto, volapük, ani Basic English neprešli fázou kreolizácie a ani v jednom prípade sa neutvorilo teritoriálne kompaktné etnolingválne spoločenstvo. Naopak, používatelia plánového jazyka sú rozptýlení, tento jazyk žije v diaspóre a v internacionálnej funkcii mu konkurujú iné — tzv. svetové jazyky (najmä angličtina).

Pred problémom výpožičiek stojí aj plánový jazyk. Hoci napr. esperanto je vybavené širokým súborom slovotvorných postupov, v mnohých prípadoch je komunikačne výhodnejšie siahnuť po hotovom výraze, po výpožičke z prestížneho jazyka. No ak ide o plánový jazyk s globálnym rozšírením, konfliktnosť situácie spočíva v tom, že v rozličných civilizačných areáloch má pojem prestížneho jazyka rozdielnu náplň a jeden a ten istý potenciálny zdroj výpožičiek nemusí byť rovnako prístupný Japoncovi, Maďarovi či Latinoameričanovi.

Spontánnosť vzniku a rozvoja pidžinov sa prejavuje najnápadnejšie v ich značnej variabilite už na foneticko-fonologickej rovine. Šírka tejto variability koreluje s rozdielnosťou fonetickej bázy používateľov. Z fonologického systému sa vylučujú hlásky, ktoré nie sú spoločné novovznikajúcemu jazykovému spoločenstvu. Napr. v novoguinejskom pidžine (neomelanézština) vypadli dentálne frikatívy (znelé i neznelé *th*), vysoko frekventované v angličtine; porov. *samting* „niečo" (z angl. *something*), *dispela* alebo *tispela* „tento" (z angl. *this fellow*). Podobne v systéme zanikli *f, v* a nahradili ich spoluhlásky *p, b*, napr. *pis* „ryba" (z angl. *fish*), *bilipim* „veriť" (z angl. *believe*). Na značnú foneticko-fonologickú nevykryštalizovanosť poukazuje koexistencia variantov *senis, šenis, čenis, čen, čenč, čendž* „zmena" (z angl. *change*). Vokalizmus neomelanézštiny je takisto podstatne jednoduchší než vokalizmus angličtiny a redukovala sa i kombinatorika (prostredníctom rozkladu konsonantických skupín).

Na rozdiel od pidžinov v plánových jazykoch je potlačená hlásková variabilita a nenastávajú radikálne redukcie tohto druhu — hoci plánové jazyky (aspoň ak chcú byť úspešné) sa takisto vyznačujú konsonantickými a vokalickými systémami pozostávajúcimi z typických hlások. Pravda, v súvislosti s esperantom sa konštatovalo, že jeho fonológia je príliš poznačená stredoeurópskym prostredím, v ktorom vzniklo.

Na gramatickej rovine sú typologické rozdiely medzi pidžinmi a plánovanými jazykmi výraznejšie. Pidžinizácia znamená medziiným ďalekosiahlu redukciu morfológie. Tento proces možno presvedčivo ilustrovať na príklade neomelanézštiny, ktorá stratila i skromnú anglickú afixáciu. Gramatické významy pripomínajú skôr kategórie melanézskych jazykov novoguinejsko-novobritánskej oblasti, ibaže ich ukazovateľmi sú pôvodne plnovýznamové anglické slová. Neurčitý plurál sa vyjadruje pridaním ukazovateľa *ol* (z angl. *all*) pred substantívum, napr. *haus* „dom" — *ol haus* „domy", *pikinini* „dieťa" — *ol pikinini* „deti". Pri slovesách vznikla opozícia prechodných a neprechodných slovies (pripomínajúca stav v maďarčine), napr. *fait* „bojovať" (z angl. *fight*) — *faitim* „bojovať proti niekomu" (sufix sa vyvinul z akuzatívneho tvaru angl. zámena *him* „jeho, ho"), *mi luk* „pozerám sa" (*me* + *look*) — *mi lukim man* „pozerám sa na niekoho, vidím niekoho". Bol zrekonštruovaný i systém osobných zámen, zasa podľa vzoru melanézskych jazykov. Zámená *mi* „ja" (angl. *me*), *ju* (angl. *you*) tvoria plurál pomocou *-pela* (z angl. *fellow*): *mipela* „my", *jupela* „vy". Proti-

klad inkluzivity a exkluzivity, typický pre austronézske jazyky vo všeobecnosti, sa vyjadruje lexikálnymi prostriedkami anglickej proveniencie, napr. *jumi* (inkluz.) „my", t. j. „ty a ja", oproti *mipela* „my" („bez vás", exkluz.). Podobne bol zreorganizovaný systém slovesných časov. V ranej fáze existencie pidžinu sa nepoužívali gramatické členy.

Celkovej tendencii po maximálnej priezračnosti vyhovuje nielen používanie pôvodne autosémantických slov v gramatických funkciách, ale aj zvýšený výskyt reduplikácie, ktorej ikonickosť sa prejavuje v intenzifikácii významu, či už v pluralite, v opakovanosti deja alebo vo vyššej miere nejakej vlastnosti. Nebolo by správne vidieť v týchto zmenách prejav primitivizujúcich tendencií — ide tu o prispôsobenie gramatickej štruktúry jazyka jedného spoločenstva gramatickej štruktúre jazyka, resp. jazykov tých, ktorí si tento pidžin osvojujú.

Vcelku možno konštatovať, že dichotómia zrodu pidžinu sa prejavuje vo vyváženej účasti obidvoch strán. Kým jedna strana poskytuje väčšinu slovnej zásoby, lexikálnej (resp. morfematickej) substancie, druhá zasa dodáva sémantickú kostru gramatickej stavbe, ba i slovnej zásobe. Aj to je typologická črta, ktorá je umelým, plánovým jazykom neznáma. Zato obidva typy jazykov, pidžiny aj plánové jazyky, majú spoločnú tendenciu po vysokej pravidelnosti na gramatickej rovine; v tomto ohľade sa od nich najviac odlišujú flektívne jazyky s početnými alternáciami, fúziami na hranici morfém a výnimkami.

Pre pidžiny vo všeobecnosti je typické vyjadrovanie gramatických vzťahov analyticky. Napr. neomelanézština vyjadruje genitívno-posesívny vzťah pomocou prvku *bilong* (z angl. *belong* „patriť"): *haus bilong papa* „otcov dom", *graun bilong garden* „pozemok záhrady". Oveľa širšie je významové spektrum pomocného slova *long* (pravdepodobne z angl. *along*), napr. *stap long haus* „ísť do záhrady", *kaikai long plet* „jesť z taniera", *kam long kanu* „prísť člnom", *wokim long diwai* „vyrobiť z dreva". Časovo-vidové významy slovies sa vyjadrujú pomocou analytických ukazovateľov, ako sú napr. *bin* — vyznačuje dovŕšenosť deja (pravdepodobne z angl. *been*), *bipo* signalizuje predchádzajúci dej (angl. *before*). Využitie autosémantických slov v gramatických funkciách je ľahko vysvetliteľné — ich nespornou komunikatívnou prednosťou je živá motivovanosť. Naproti tomu v neskorších fázach vývinu pidžinu sa môžu pociťovať ako príliš zdĺhavé a ťažkopádne.

Osobitnú pozornosť si zasluhuje posúdenie slovnej zásoby pidžinov. R. Hall (1966, s. 90) v zhode s druhými autormi konštatuje, že slovná zásoba pidžinov je veľmi obmedzená. Súvisí to, ako sme už spomínali, s kritickou komunikačnou situáciou, keď je na rýchle dorozumenie výhodné mať jazyk s čo najmenším inventárom prvkov, na ktorý možno aplikovať produktívne a všeobecne zrozumiteľné kombinatorické pravidlá (napr. v neomelanézštine *pikinini* „dieťa", *bulmakau* „býk, vôl", *diwai* „strom", *man* „chlap", *meri* „žena" dávajú možnosť utvoriť zloženiny *pikiniki bilong bulmakau* „teľa", *pikinini bilong diwai*

„ovocie", *pikinini man* „chlapec, syn", *pikinini meri* „dievča, dcéra"). Z tohto dôvodu najviac nových slov v pidžine vzniká skladaním, ktoré zväčša nezatemňuje motiváciu; tá sa zakladá na veľmi malom počte sémantických modelov metaforického alebo analogického charakteru. V esperante sa nepomerne častejšie uplatňujú pravidelné odvodzovacie postupy pomocou afixácie.

Živnou pôdou metaforizácie je fakt, že v pidžinoch sa markantne rozširuje význam niektorých základných slov (v porovnaní s ich významovou škálou v jazyku, z ktorého pochádzajú): anglické *grass* v neomelanézštine prešlo procesom generalizácie, pretože nemá iba pôvodný význam „tráva", ale aj význam „vlasy" v spojení *gras bilong hed* (doslova „tráva hlavy"), resp. „perie" v spojení *gras bilong pisin* (doslova „tráva vtáka").

Obmedzenosť slovnej zásoby pidžinu má však aj ďalšiu príčinu. Pidžin sa používa, aspoň pokiaľ je pidžinom v plnom zmysle slova, len vo veľmi skromnej miere a vo veľmi ohraničenom funkčnom pásme — je to prostriedok komunikácie o najzákladnejších a najrelevantnejších veciach z hľadiska zainteresovaných etník, ktoré v iných funkciách používajú svoje vlastné jazyky. P. Mühlhäusler (1974, s. 61) vhodne hovorí v súvislosti s pidžinom o ochudobnení (impoverishment).

Obyčajne sa tvrdí, že slovná zásoba pidžinu je prevzatá z jazyka jednej strany zúčastňujúcej sa na interetnickom kontakte a pochopiteľne je to jazyk nadradeného (a vyspelejšieho) etnika, toho, ktoré donieslo so sebou nové ekonomické či politické vzťahy a novú materiálnu kultúru. V prípade neomelanézštiny je hlavným darcovským jazykom angličtina. Približne 3/4 slov sú anglického pôvodu (porov. Mihalic, 1957), takmer všetky ostatné (20%) pochádzajú z miestnych jazykov. Iba ojedinelé výrazy boli prevzaté z malajčiny alebo z nemčiny, niekdajších interetnických jazykov tohto areálu.

Ak by sme však mali byť presní, museli by sme povedať, že vplyv domácich jazykov na slovnú zásobu melanézštiny sa nedá vyjadriť uvedenými 20%. Prejavuje sa aj na vnútornom usporiadaní sémantickej štruktúry, na vnútornej forme slov, ktorá skôr pripomína miestne austronézske jazyky než angličtinu (napr. sústava osobných zámen, príbuzenské termíny, význam slov *yes* „áno" a *no* „nie" a i.) A treba dodať, že importovaný jav sa ani v pidžine nemusí označovať paralelne importovaným slovom, ale výrazom domáceho pôvodu (napr. neomelanézske *balus* „lietadlo" na rozdiel od angl. *airplane*).

Spomínaná hybridnosť pidžinov nastoľuje otázku platnosti princípov historicko-porovnávacej jazykovedy, povedané zjednodušene otázku, či existujú zmiešané jazyky alebo nie, a či je pidžin zmiešaný jazyk. Ak na tieto jazyky pozeráme cez prizmu historicko-porovnávacej metódy, musíme uznať, že pidžin patrí do jednej jazykovej rodiny (nie do dvoch súčasne), a prvky druhej jazykovej rodiny sa bez problémov dajú interpretovať ako výpožičky. Zo skúmania pidžinu však vyplýva jeden veľmi dôležitý výsledok pre historicko-porovnávacie

štúdium — že tempo jazykových zmien sa na diachronickej osi signifikantne mení — v prípade pidžinu je podstatne rýchlejšie než v prípade iných prirodzených jazykov. A keď túto otázku obrátime, nevyhneme sa podozreniu, že ak v jazykovej histórii narazíme na obdobia masívnych zmien, máme vlastne do činenia s pidžinizáciou ako javom zapríčineným zvratmi vonkajšej, mimojazykovej povahy.

Kabinet orientalistiky SAV
Bratislava, Klemensova 19

Bibliografia

BERGSLAND, K. — VOGT, H.: On the Validity of Glottochronology. Current Anthropology, *3*, 1962, s. 115—153.

GUDSCHINSKY, S.: The ABC of Lexicostatistics (Glottochronology). Word, *12*, 1956, s. 175—210.

HALL, R. A., Jr.: Pidgin and Creole Languages. Ithaca, N. Y., Cornell University Press 1966.

HASHIMOTO, M. J.: The Agrarian and the Pastoral Diffusion of Languages. Genetic Relationship, Diffusion and Typological Similarities of East and Southeast Asian Languages. In: Papers for the 1st Japan-US Joint Seminar on East and Southeast Asian Linguistics. Tokyo, The Japan Society for the Promotion of Science 1976, s. 1—14.

LEES, R.: The Basis of Glottochronology. Language. *29*, 1953, s. 113—127.

MERWE, N. J. van der: New Mathematics for Glottochronology. Current Anthropology, *7*, 1966, s. 485—488.

MIHALIC, F.: Pidgin English (Neo-Melanesian). Dictionary and Grammar. Techny, Illinois 1957.

MÜHLHÄUSLER, P.: Pidginization and Simplification of Language. In: Pacific Linguistics, Series B, No. 26. Australian National University, Dept. of Linguistics, Research School of Pacific Studies 1974.

SWADESH, M.: Lexico-Statistic Dating of Prehistoric Ethnic Contacts. In: Proceedings of the American Philosophical Society, *96*, 1952, s. 452—463.

SWADESH, M.: Toward Greater Accuracy in Lexico-Statistic Dating. International Journal of American Linguistics *21*, 1955, s. 121—137.

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS, 42, 1991, 1

PRÍSLOVKOVÉ URČENIE V SLOVENČINE

JURAJ ŠIKRA

Pri vymedzovaní príslovkového určenia sa v gramatických prácach oprávnene vychádza zo vzťahu k predikátu vety. Rozvíja sa ním dejový význam, pričom sa určujú jeho časové a priestorové koordináty, spôsobové charakteristiky a pod. Niektorí autori poukazujú na to, že príslovkové určenie je sémanticky pomerne rôznorodé a syntakticky sa nevyznačuje určitou zjednocujúcou črtou, hovoria o štruktúrnej nejednotnosti tejto kategórie a jej zvyškovom charaktere (Daneš, 1985, s. 73; Grundzüge einer deutschen Grammatik, 1981, s. 373 — ďalej Grundzüge). Na druhej strane špecifickosť jednotlivých druhov adverbiálnych určení (ďalej ADV) sa napr. v niektorých generatívnych opisoch rešpektovala do takej miery, že boli uvádzané ako nezávislé, autonómne členy (porov. Miko, 1972, s. 32). Nazdávame sa, že napriek sémantickej rôznorodosti tejto syntaktickej kategórie na základe syntaktickej orientácie na sloveso, prípadne adjektívum alebo príslovku a lexikálno-morfologického vyjadrenia príslovkami, predložkovými pádmi (zriedkavejšie prostými pádmi a slovesnými tvarmi — neurčitkom a prechodníkom), ako aj ich štruktúrneho umiestnenia (Miko, 1972, s. 139) možno vyčleňovať aj príslovkové určenie ako samostatný a do istej miery jednotný vetný člen.

V slovenských syntaktických prácach sa adverbiálne určenie novšie spracovalo v učebnici syntaxe (Oravec — Bajzíková, 1982), pričom sa definuje ako neväzbové určenie slovesa, adjektíva, príslovky, resp. aj celého prísudku alebo celej vety (ibid., s. 114). Otázka „neväzobnosti" príslovkového určenia súvisí s problematikou obligatórnosti, fakultatívnosti, prípadne potenciálnosti realizácie tohto vetného člena, ktorou sa budeme podrobnejšie zaoberať ďalej. Generatívnou metódou spracoval príslovkové určenie v slovenčine F. Miko (1972), ktorý značnú pozornosť venoval aj problematike obligatórnosti a fakultatívnosti ich uplatnenia.

Spracovanie príslovkových určení v iných jazykoch (napr. v češtine, ruštine, poľštine, nemčine, angličtine), ktoré je v gramatických prácach ovplyvnené ich celkovou koncepciou, možno rozdeliť do troch skupín:

1. Tradičnejšia interpretácia, v ktorej sa objavuje doterajšie sémantické rozdelenie (na časové, miestne, spôsobové atď. ADV; napr. Bauer — Grepl, 1980; Russkaja grammatika, 1980).

2. Spracovanie ADV, ktoré sa síce opiera do istej miery o tradičné členenie, ale prehlbuje sa tým, že sa berú do úvahy syntakticko-sémantické vzťahy tohto vetného člena (fakultatívnosť — obligatórnosť, vzťah k subjektu a objektu a pod.; napr. Quirk — Greenbaum — Leech — Svartvik, 1985; Mluvnice češtiny, 1987; čiastočne Grundzüge, 1980).

3. Do tretej skupiny by sme zaradili tie gramatické práce, v ktorých sa vzhľadom na celkovú koncepciu do istej miery neguje doterajšie vetnočlenské členenie a príslovkové určenie v nich nevystupuje ako samostatný vetný člen, pričom adverbiálne konštrukcie sú rozdelené podľa ich vzťahu k predikátu a ostatným participantom do viacerých „predikátovo-argumentových" štruktúr (porov. Gramatyka współczesnego języka polskiego, 1984).

V našom spracovaní príslovkových určení sa budeme opierať o doterajšie chápanie a rozdelenie, pričom však budeme prihliadať vo väčšej miere na ich syntakticko-sémantické vzťahy. Tým náš prístup jednak vychádza z koncepcie pripravovanej *Syntaxe slovenského jazyka* (1988), jednak sa najviac približuje druhej skupine uvedených gramatických spracovaní príslovkových určení. Aby sme mohli pristúpiť k náčrtu klasifikácie tohto vetného člena, treba skúmať predovšetkým problematiku fakultatívnosti, obligatórnosti a potenciálnosti adverbiálnych určení, ich vzťah k objektu a doplnku.

Obligatórnosť, potenciálnosť a fakultatívnosť príslovkového určenia

Problematika záväzného a voľného vyjadrenia adverbiálnych určení má značný význam pre ich ďalšiu klasifikáciu. Podrobnú klasifikáciu ADV v slovenčine na fakultatívne a obligatórne určenia urobil, ako sme už spomínali, F. Miko (1972, s. 49—87). Na nutnosť rozlišovať obligatórne a fakultatívne príslovkové určenia poukázal aj J. Kačala (1977; 1978). ADV zaraďuje medzi nesubstančné charakteristiky slovesa, pri rozdelení obligatórnych ADV nadväzuje na citovanú prácu F. Miku a zdôrazňuje dôležitosť sémantickej analýzy slovesa pre jeho spájateľnosť s týmito charakteristikami (hlavne na príklade hodnotiacich slov ako *oceniť, kritizovať, hodnotiť* a i.; Kačala, 1978).

Niekedy sa však táto problematika do istej miery zatieňuje tým, že sa používajú termíny z povrchovej (formálno-gramatickej) syntaxe, napr. neväzobný charakter príslovkových určení, resp. sa priznáva existencia tzv. slabej väzby pri tomto vetnom člene (Oravec — Bajzíková, 1982, s. 114, 116). V našej práci budeme rozlišovať obligatórne, fakultatívne a potenciálne ADV (porov. Daneš — Hlavsa, 1981, s. 64). Obligatórne ADV sú syntakticky a sémanticky nevyhnutné, jazykovo vyjadrené ADV (napr. *Pacient sa cíti dobre.*; veta bez ADV je syntakticky a sémanticky neúplná — * *Pacient sa cíti.*). Fakultatívne ADV predstavujú syntakticky a sémanticky možné (voľné) určenia

predikátu (napr. *Eva dostala list z Turecka.*; veta bez ADV je sémanticky a syntakticky úplná — *Eva dostala list.*). Pojem potenciálne ADV (Daneš — Hlavsa, 1981, op. cit.) je zhodný s pojmom sémanticky obligatórne ADV (porov. Sgall a kol., 1986, s. 131). Napríklad vo vete *Otec sa vrátil domov* môžeme vypustiť smerové adverbiálne určenie (*domov*), ale kontextovo alebo situačne musí byť zrejmé, kam sa otec vrátil. Potenciálnosť ADV sa realizuje prostredníctvom situácie, prípadne kontextu a nemusí byť vyjadrená jazykovo-syntakticky. Na overenie potenciálnosti (sémantickej obligatórnosti) adverbiálneho určenia sa používa tzv. dialógový test (Panevová, 1975, s. 63; Sgall a kol. 1986, s. 130), kde na otázku (v uvedenom príklade — *kam?*) nemôže hovoriaci odpovedať slovom „neviem", ak sa má zachovať zmysluplnosť dialógu (výpovede). Napr.:

A: *Otec sa vrátil.*

B: *Kam?*

A: **Neviem.*

Na základe tohto testu si môžeme overiť správnosť zaradenia ADV do skupiny potenciálnych určení. Obligatórne a potenciálne ADV sme získali jednak z vlastnej excerpcie (rôzne texty a Krátky slovník slovenského jazyka, 1987), jednak z prác iných autorov (Miko, 1972; Kačala, 1977; 1978; a i.). Pri polysémických slovesách sa obligatórne alebo potenciálne ADV uplatňujú len pri určitom konkrétnom význame slovesa, pri ďalších významoch (presnejšie slovesných lexiách) tej istej lexémy môže ísť už o fakultatívnosť ADV. Napríklad pri slovese *žiť* vo význame „bývať, sídliť" je záväzné lokalizačné adverbiálne určenie (porov. *žiť v Trenčíne*), pri iných významoch tohto slovesa nie je tento typ ADV záväzný (napr. *ranený bude žiť*, t. j. „zostane pri živote").

Niekedy ide o pomerne jemné rozlíšenie významov slovesa. Napríklad pri časti polysémických činnostných slovies sa ADV nevyžaduje pri statusových („stavových") významoch (označujúcich spoločenský stav, zaradenie, status); je však často potrebné vyjadriť ho pri akčných významoch toho istého slovesa. Porov.: 1. *Syn maľuje*$_1$ (t. j. je maliarom; ide o statusový význam); 2. *Syn maľuje*$_2$ *v ateliéri* (uplatnenie akčného významu slovesa je spojené s realizáciou potenciálneho ADV).[1] Realizácia jedného z dvoch významov a s tým spojené vyjadre-

[1] Keďže pri slovenských slovesách tohto typu (obyčajne zaradených do vzoru *pracovať*) nie sú bežné vidové dvojice (porov. zriedkavé a príznakové *maľúvať*, prípadne *maľovávať*), gramatický tvar prítomného času *maľuje* okrem protikladu akčnosti — statusovosti môže zároveň vyjadrovať aktuálny (práve prebiehajúci dej) alebo neaktuálny dej (zvyčajne sa konajúci, resp. gnómický — — všeobecne platný — dej; porov. angl. *he is painting*; *he [usually] paints*). Opozitné dvojice akčnosť — statusovosť a aktuálnosť — neaktuálnosť (resp. gnómickosť) sa tu uplatňujú v troch vzťahoch:

a) akčnosť + aktuálnosť: *Syn* (teraz) *maľuje v ateliéri.*

b) akčnosť + neaktuálnosť (resp. gnómickosť): *Syn* (obyčajne) *maľuje v ateliéri.*

c) statusovosť + neaktuálnosť (gnómickosť): *Syn maľuje.* (t. j. je maliarom).

nie ADV závisí od zámeru podávateľa. Pri významovej konkretizácii slovesa sa môže uplatniť aj iné ADV (napr. *maľovať olejovými farbami*). Pri obligatórnosti a potenciálnosti ADV často nejde o túto vlastnosť v úzkom zmysle, t. j. ohraničenú len na istý syntakticko-sémantický typ ADV. Niektoré predikáty si vyžadujú obligatórne, prípadne potenciálne aspoň jedno ADV, pričom nemusí ísť len o jeden typ ADV. Vyjadrenie jedného ADV určitého typu je (však) obyčajne dostačujúce (netreba vyjadriť ďalšie ADV iného typu). Napr.:

Lietadlo letí do Prahy. (ADV SPAC)

Lietadlo letí večer. (ADV TEMP)

Lietadlo letí veľmi vysoko. (ADV MOD) a i.

Predikát *letí* sa tu spája s potenciálnymi ADV, typ ADV však nie je vopred determinovaný sémantikou predikátu. Môžeme hovoriť o globálnej (celkovej) obligatórnosti, resp. potenciálnosti ADV pri niektorých predikátoch. Pri časti slovesných lexií je obligatórne ADV späté s obligatórnym objektom (pravointenčným participantom), napr. *tráviť čas v záhrade* (spojenie — * *tráviť v záhrade* je syntakticky aj sémanticky neúplné).

Najväčšiu skupinu obligatórnych, resp. potenciálnych adverbiálnych určení tvoria priestorové ADV (tradične označované ako miestne ADV [2]). Priestorové lokalizačné príslovkové určenia sa obligatórne alebo potenciálne spájajú s predikátmi, ktoré majú spravidla statický význam. Ide o tieto slovesá:

1. slovesá označujúce všeobecnú lokalizáciu deja: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *zdržovať sa* (v zahraničí), *nachádzať sa* (na hrade), *byť* (na svadbe), *ležať*$_1$ (na Dunaji)[3], *konať sa* (na námestí), *stať sa* (na ulici), *odohrať sa* (na dvore), *bývať* (v meste), *kotviť* (v prístave), *parkovať* (za domom), *nocovať* (v hoteli), *pobudnúť* (u susedov); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *čakať, počkať* (na zastávke), *prečkať* (búrku v úkryte) a i.

2. slovesá implikujúce zmenu lokalizácie, prípadne zakončenie pohybu: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *ocitnúť sa* (vo väzení), *ostať* (v úzadí); *pristaviť sa* (pri výklade); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *zablúdiť* (na púšti); *zastaviť sa* (na križovatke) a i.

3. slovesá označujúce fyzickú polohu participanta v spojení s obligatórnymi

Pre potenciálnosť ADV pri týchto slovesných lexiách je relevantný protiklad akčnosť — statusovosť (potenciálne ADV sa tu spájajú s akčnými významami slovesa; porov. a), b), protiklad aktuálnosť — neaktuálnosť (gnómickosť) nie je rozhodujúci (diferencujúci) pre realizáciu potenciálneho ADV (porov. aj Daneš — Hlavsa, 1981, s. 67).

[2] Termín priestorové adverbiálne určenia sa nám zdá vhodnejší, keďže ide o vzťahy v priestore, ktoré môžu byť nielen miestne (lokalizačné — otázka *kde?*), ale aj smerové (otázky *odkiaľ?, kam?, kade?*); porov. aj Quirk — Greenbaum — Leech — Svartvik (1985, s. 479); Mluvnice češtiny (1987, s. 77 n.).

[3] Pri tých polysémických slovesách, ktoré v štúdii uvádzame vo viacerých významoch, používame na označenie rozdielnych lexií indexy.

ADV — napr. *stáť* (v rade), *sedieť* (na stoličke), *čupieť* (v kúte), *ležať* (na posteli), *visieť* (na šnúre) a i.

4. slovesá s významom existencie alebo výskytu v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *jestvovať, existovať* (na Zemi), *vyskytovať sa* (v lesoch), *žiť* (v Bratislave) a i.

5. slovesá označujúce činnosti: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *pôsobiť, účinkovať* (na dedine); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *študovať* (na fakulte), *vojenčiť* (v Trnave), *pracovať* (v podniku), *praxovať* (vo výrobe) a i.; ide tu o určenie relatívne stáleho miesta (pôsobiska) vykonávania činnosti vyjadrenej slovesnou lexiou.

6. slovesá hovorenia v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *hlásiť sa* (na polícii), *prihlásiť sa, zahlásiť sa* (u vedúceho) a i.

7. všeobecne akčné slovesá: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *konať sa* (na námestí), *odohrať sa* (v divadle); b) s potenciálnymi ADV — napr. *uskutočniť sa* (vo veľkej zasadačke) a pod.

8. slovesá označujúce svetelné a zvukové javy spájajúce sa s obligatórnymi ADV — napr. *zablysnúť sa* (v očiach), *zaiskriť sa* (na nákove); *zvučať* (v ovzduší), *ozývať sa* (na chodbe) a pod.

9. slovesá vyjadrujúce manipuláciu, ktoré sa obligatórne spájajú s ADV a objektom — napr. *umiestniť* (sochu na námestí), *nechať* (kabát na vešiaku), *uskladniť* (zemiaky v pivnici) a pod.

Predikáty, ktoré sa obligatórne, prípadne potenciálne spájajú s priestorovými smerovými príslovkovými určeniami, možno podľa významu ADV rozdeliť do troch skupín.

I. Predikáty, ktoré si vyžadujú ADV označujúce východisko deja (otázka *odkiaľ*?). Ide o tieto slovesá:

1. slovesá pohybu: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *vyjsť* (z podchodu), *vystúpiť sa* (z cesty), *vyhnúť sa* (z okna), *vybehnúť*$_1$ (z lesa), *vyliezť*$_1$ (z postele), *odstúpiť* (od stola), *odísť* (z javiska), *skočiť* (z brehu); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *vystúpiť*$_1$ (z autobusu), *utiecť* (zo školy), *vyniesť* (z izby) atď.

2. slovesá so statickými významami spájajúce sa s obligatórnymi ADV — napr. *pochádzať* (z Košíc), *viesť* (z diaľnice), *trčať* (z vrecka) a pod.

3. slovesá s významom manipulácie: a) v spojení s obligatórnymi ADV a objektom — napr. *vyniesť* (stôl z kuchyne), *strhnúť* (vázu z police); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *vybrať* (mladé z hniezda), *vykopať* (zemiaky zo zeme) a pod.

4. iné slovesá v spojení s obligatórnym ADV prípadne aj objektom označujúcim východisko deja — napr. *dymiť sa* (z komína), *striasť* (ovocie zo stromu), *vylúdiť* (tóny z husličiek) a pod.

II. Predikáty, ktoré sa spájajú s obligatórnymi ADV označujúcimi smerovanie deja k určitému cieľu (otázka *kam?*). Ide o tieto slovesá:

1. slovesá pohybu: a) spájajúce sa s obligatórnymi ADV — napr. *vbehnúť* (do lesa), *vybehnúť*$_2$ (na kopec), *vstúpiť* (do miestnosti), *vletieť* (do cesty), *vyliezť*$_2$ (na strechu), *vyskočiť* (na múr), *vydať sa, dať sa* (na cestu), *vystúpiť*$_2$ (na Gerlach), *zájsť* (do komory), *postaviť sa* (do radu), *zaviezť* (pred dom), *dostať sa* (do centra), *plávať* (do Štetína); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *prísť* (do školy), *blížiť sa* (k okraju), *vojsť* (do izby), *stúpať* (do kopca), *odbočiť* (doľava), *cestovať* (za oceán), *pricestovať* (domov), *vzlietnuť* (do výšky), *(pri)letieť* (do Európy), *nastúpiť* (do autobusu), *sadnúť si* (na stoličku), *padať* (dolu) atď.

2. slovesá zrakového vnímania: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *nazrieť* (do zadného priestoru), *hľadieť* (do prázdna); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *pozerať sa, dívať sa* (do prázdna) a pod.

3. slovesá manipulovania, ide najmä o zmenu lokalizácie v užšom zmysle (Daneš — Hlavsa, 1981, s. 123—124): a) v spojení s obligatórnymi ADV a objektom — napr. *umiestniť* (stoličku do kúta), *postaviť*$_1$ (stôl dopredu), *postaviť*$_2$ (vojaka pred bránu), *položiť* (klobúk na stôl), *vložiť, uložiť* (peniaze do banky), *(v)hodiť* (list do schránky), *pustiť* (tanier na zem), *dať* (kvety do vázy), *dostať* (klavír na štvrté poschodie), *vziať* (nápoje z chladničky), *vyložiť*$_1$ (do výkladu; t. j. vystaviť), *vyložiť*$_2$ (rádio na skriňu; t. j. položiť na vyvýšené miesto), *sypať* (zrno do zásobníka); b) v spojení s potenciálnymi ADV a obligatórnym objektom — napr. *zavesiť* (obraz na stenu), *doniesť* (stroj do kancelárie), *preniesť, priniesť* (stôl do izby) atď.

4. iné slovesá spájajúce sa s obligatórnymi ADV — napr. *preniknúť* (na verejnosť), *poslať* (dieťa na vidiek); prípadne v spojení s potenciálnym ADV — napr. *zacieliť* (do terča), *tlačiť sa* (k dverám) a i.

III. Predikáty, ktoré si vyžadujú ADV označujúce určité prostredie, cez ktoré dej prechádza (otázka *kade?*). Ide hlavne o slovesá pohybu: a) v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *prejsť/prechádzať* (cez cestu), *brodiť sa* (cez močiar), *plaviť sa* (po mori), *tiecť* (cez Maďarsko); b) v spojení s potenciálnymi ADV — napr. *vznášať sa* (vo vzduchu), *plaziť sa* (po zemi), *vliecť sa* (po poli), *blúdiť* (lesom) a i.

Predikáty, ktoré sa obligatórne (prípadne potenciálne) rozvíjajú časovými adverbiálnymi určeniami, sú zriedkavé. Sú to napríklad slovesá spájajúce sa s obligatórnymi ADV — napr. *stať sa* (vlani), *vzniknúť* (pred troma rokmi), resp. spájajúce sa s potenciálnym ADV — *vypuknúť* (pred pár dňami), ktoré si vyžadujú časové lokalizačné ADV, a sloveso *trvať* (päť rokov) s obligatórnym duratívnym časovým určením.

Z príslovkových určení príčinnosti sa pri niektorých slovesách uplatňujú obligatórne účelové ADV (otázky *načo?, za akým cieľom, účelom?*) — napr.

chystať sa, strojiť sa (na svadbu), *zberať sa* (na cestu), *dať sa* (na zboj), *sľúbiť sa* (na obed), prípadne potenciálne ADV — napr. *odporúčať* (knihu na vydanie), *navrhnúť* (niekoho na odmenu), *pripravovať sa* (na súťaž).

Predikáty, ktoré si vyžadujú príslovkové určenie spôsobu (otázka *ako?*), vyjadrujú:

1. správanie ľavointenčného participanta v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *správať sa* (dobre), *zachovať sa* (gavalierský), *počínať si* (múdro), *vystupovať* (bezočivo), *nosiť sa* (hrdo), *(za)tváriť sa* (uvedomele), *zachádzať* (s niekým zle) a i.

2. hovorenie v spojení s obligatórnymi ADV — napr. *hovoriť* (pomaly), *vyjadriť sa* (presne), prípadne s potenciálnym ADV — napr. (hrubo) *vynadať*.

3. iné slovesá spájajúce sa s obligatórnymi ADV spôsobu — napr. *vyzerať* (zle), *účinkovať* (uspokojujúco), *pripadať si* (ako v rozprávke), *cítiť sa* (príjemne), *zaobchádzať* (pozorne s materiálom), *zmýšľať* (podobne), *plynúť* (rýchlo), *vyniknúť* (z vody), *vyvinúť sa* (zlúčením) a pod.

Časť slovies sa spája s obligatórnym príslovkovým určením spôsobu v konštrukciách so stavovým datívom (Miko, 1972, s. 73) — *robí sa nám dobre, pracuje sa mu výborne, vodí sa mu obstojne* a pod. Konštrukčne podmienenú obligatórnosť ADV J. Kačala (1977, s. 27; 1989, s. 160) vyčleňuje ako osobitý typ nachádzajúci sa medzi obligatórnosťou ADV podmienenou sémantikou slovesa a voľnými ADV. Špecifickosť typu konštrukcie nevytvára podľa nášho názoru špecifický typ obligatórnosti (osobitosť je tu len v spôsobe jazykového vyjadrenia, nie v miere záväznosti ADV). Stupeň obligatórnosti ADV v uvedených konštrukciách je analogický so stupňom obligatórnosti ADV podmienenej významom slovesa. Zriedkavo sa pri slovesách uplatňujú obligatórne určenia miery (napr. *siahať po pás*), prípadne vyjadrujúce kvantitatívnu modifikáciu (napr. *stáť veľa*).

Malá časť adverbiálnych určení je súčasťou ustálených dvojslovných spojení. Napr.: *pustiť sa za pasy, držať sa pokope/pohromade* (ADV spôsobu); *brať s rezervou*; niektoré ADV sa spájajú s významovo pomerne prázdnymi slovesami (tvoria často analytické predikáty) — *mať naponáhlo, dať na vedomie, dať k dispozícii, byť v rozpakoch, byť v pomykove* (ADV spôsobu) a pod. Ide aj o ADV, ktoré sú súčasťou frazeologických jednotiek, napr. *dostať sa do úzkych, sadnúť na lep* (ADV priestorových určení).

Vlastnosť fakultatívnosti a obligatórnosti príslovkových určení viedla napríklad autorov akademickej *Mluvnice češtiny* (1987) v súlade s celkovou koncepciou vetných členov k rozdeleniu tradične vydeľovanej triedy príslovkových určení do dvoch skupín:

1. Adverbiálny komplement, ktorý má charakter obligatórneho valenčného príslovkového určenia; je súčasťou základovej vetnej štruktúry a širšej kategórie komplementu (doplnenia), ktorým sa rozumie každá iná ako subjektová valen-

čná pozícia vyžadovaná verbom finitom (patrí sem ešte objektový a kvalifikačný komplement; op. cit., s. 50—60).

2. Príslovkové určenie ako suplement nie je súčasťou základovej, ale rozvinutej vetnej štruktúry, ide o fakultatívny člen (ibid., s. 75 n.).

Keďže v koncepcii *Syntaxe slovenského jazyka* (1988) sa neráta s vyčlenením osobitného vetného člena typu sémanticky obligatórneho doplnenia (komplementu), je možné vlastnosť obligatórnosti (prípadne potenciálnosti) alebo fakultatívnosti príslovkových určení uvádzať osobitne pri jednotlivých skupinách, kde to bude relevantné, resp. možno uvažovať o rozdelení celého súboru príslovkových určení na dve zoskupenia podľa toho, či ide o fakultatívne alebo obligatórne a potenciálne ADV. Toto druhé riešenie sa nám zdá vhodnejšie (porov. aj Křížková, 1968, s. 104; Grundzüge, 1980, s. 374; Oravcová, 1982, s. 75).

Vzťah adverbiálneho určenia a objektu

Hranica medzi adverbiálnym určením a objektom patrí medzi základné problémy vetnočlenskej syntaxe. Ich syntaktická spätosť s predikátom viedla už dávnejšie autorov syntaktických prác k vymedzeniu kritérií, na základe ktorých by bolo možné pomerne spoľahlivo odlíšiť obidve vetnočlenské funkcie. Ako základný rozdiel sa často uvádza väzobný charakter predmetu na povrchovej syntaktickej rovine a jeho závislosť od intencie predikátu (Miko, 1972, s. 33). Pravda, ak v intenčnom poli predikátu (Daneš — Hlavsa, 1980, s. 51) rátame aj s časťou adverbiálnych určení, ktoré sú obligatórne, resp. potenciálne (porov. predchádzajúcu časť), závislosť objektu od intencie slovesa na jednej strane a „neintenčnosť" ADV na druhej strane prestáva byť jednoznačným diferenciačným kritériom. Ukazuje sa, že pri rozlíšení predmetu a príslovkového určenia treba pracovať so súborom navzájom usúvzťažnených kritérií (Oravec, 1981; Oravec — Bajzíková, 1982, s. 19, 101—102; Grundzüge, 1980, s. 427—430). Ide o spomínanú gramatickú (povrchovo syntaktickú) väzbu objektu so slovesom, ktorá sa prejavuje tým, že určité sloveso si vyžaduje objekt v určitom páde (napr. *kosiť trávu*; substantívum nemôže byť v inom páde — *kosiť *trávou, *tráve*), táto syntaktická vlastnosť sa neuplatňuje pri adverbiálnych určeniach, kde to isté sloveso môžu určovať rôzne tvary substantíva vyjadrujúce zároveň rozdielne adverbiálne významy (napr. *ísť z domu, do domu*; vyjadrenie východiska a cieľa; porov. aj ďalej 2 a). Pri adverbiálnych určeniach sú možné popri pádových otázkach aj príslovkové zámenné otázky (*ako?, kde?, kade?, kedy?, odkedy?* a pod.), na objekty sa môžeme pýtať len pádovými otázkami. Ďalšie vlastnosti, ktorými sa líšia predmetové predložkové a adverbiálne predložkové pády (porov. Grundzüge, ibid.):

1. a) Syntaktické vzťahy medzi slovesom a obligatórnym (prípadne potenciál-

nym) adverbiálnym určením sa zakladajú na druhoch príslovkových určení. Určitá skupina slovies sa zvyčajne spája s istou skupinou ADV(napr. slovesá pohybu a smerové priestorové určenia: *letieť do Prahy, z Moskvy, cez Varšavu*).

1. b) Syntaktické vzťahy medzi slovesom a predložkovým objektom sa naproti tomu zakladajú na predložke a páde substantíva, ktorý sa s ňou spája (napr. *pripraviť sa na prácu, pokúšať sa o zmenu, poľovať na diviaky*).

2. a) Výber predložiek v konštrukciách vyjadrujúcich adverbiálne určenie nie je priamo určovaný slovesom a predložky sa navzájom odlišujú svojím osobitným významom (napr. smerové predložky *z* — východisko, *do* — cieľ, *cez* — smerovanie cez určité prostredie).

2. b) Predložky v objektových konštrukciách ťažko klasifikovať na základe ich významu, tá istá predložka sa často spája s významovo rôznorodými slovesami a v závislosti od slovesa sa mení aj pád substantíva (napr. *usilovať sa o zmenu* — akuz., *vedieť o tajomstve* — lok.).

3. Pre časť adverbiálnych určení (najmä priestorových a časových) platí, že medzi predložkami, ktoré sú súčasťou určitého druhu adverbiálnych určení, je systémová usúvzťažnenosť (porov. smerové priestorové predložky), kým pri objektových predložkách táto vlastnosť chýba alebo je málo výrazná (napr. vyjadrenie cieľového predmetu: prispieť *na* fond, žiadať *o* povolenie, oduševniť sa *za* myšlienku).

4. Pri jednom slovese môžu byť príslovkové určenia v rovnakom tvare (napr. *liezli po stene po rebríku*), objekty bývajú v rôznych tvaroch (napr. *priniesť mame nákup*).

Hoci na základe uvedených kritérií môžeme rozlíšiť väčšinu adverbiálnych určení a objektov, jednako sa stretneme s prípadmi, ktoré možno pričleniť k jednému z týchto dvoch vetných členov len s určitým váhaním. Azda najvýraznejšie sa to prejavuje pri adverbiálnych určeniach prostriedku (nástroja), kde sa prekrýva predmetnosť nástroja s určením spôsobu (napr. *rezať nožnicami, krájať nožom, pozorovať ďalekohľadom*). F. Miko (1962, s. 216—219) zaraďoval pôvodne inštrumentál prostriedku a nástroja do skupiny čiastočne intenčného inštrumentálu (na rozdiel od neintenčného inštrumentálu okolnosti). V Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 186—187; autorom časti o pádoch substantív je F. Miko) však už zaraďuje inštrumentál prostriedku a nástroja do skupiny okolnostného inštrumentálu. J. Oravec (1967, s. 50—51) považoval význam nástroja a prostriedku za základ inštrumentálového významu na rozdiel od F. Mika (1962, s. 213), ktorý takto hodnotí inštrumentálový význam miesta a času. J. Oravec pokladal inštrumentál za typicky príslovkový pád, ktorý vystupuje veľmi zriedka (vo vymedzených prípadoch) v úlohe objektu (napr. *krútiť kľukou — kľuku, ponúknuť niekoho niečím — ponúknuť niekomu niečo*; inštrumentál tu možno nahradiť akuzatívom). V *Mluvnici češtiny* (1987, s. 60 n.) sa o tomto určení hovorí ako o prechodnom type medzi valenčným doplnením

a nevalenčným (fakultatívnym) rozvinutím a vyčleňuje sa ako osobitná skupina vyznačujúca sa „slabou valenciou" v rámci komplementu (doplnenia). S valenčným doplnením objektového charakteru má spoločné to, že označuje hlavne javy predmetovej povahy a jeho morfologické stvárnenie je pomerne jednotné, s fakultatívnym adverbiálnym určením ho spája možnosť rozvíjať široký okruh predikátov (ibid.). Test pomocou otázky *ako?* nie je v tomto prípade celkom jednoznačný, keďže v niektorých prípadoch sa zdá, že dôraz je na druhu predmetu, pomocou ktorého dej prebieha, nie na spôsobe vykonávania činnosti (napr. *rezať nožnicami, nožom, ultrazvukom — čím?* aj *ako?*). Preto aj zaradenie tejto skupiny medzi adverbiálne určenia bude len podmienečné.

Vzťah adverbiálneho určenia a doplnku

Vzťah týchto dvoch vetných členov sa rieši v novších syntaktických prácach rozlične v závislosti od ich celkovej koncepcie. F. Daneš (1985, s. 73—93) v analýze výrazových prostriedkov označovaných za doplnok dochádza k celkovému popretiu doplnku ako vetného člena a považuje všetky „doplnky určujúce" za osobitý druh ADV, „doplnky doplňujúce" (pri neplnovýznamových slovesách) chápe ako typ komplementu (op. cit., s. 86). Pritom sa však dostáva do úzadia syntaktická osobitosť konštrukcií vyjadrujúcich zhodný doplnok (podobne aj Mluvnice češtiny, 1987). M. Grepl — P. Karlík (1986) vyčleňujú doplnok ako samostatný vetný člen, ale časť jazykových prostriedkov, ktoré niektorí autori označujú ako nezhodný doplnok, zaraďujú medzi ADV sprievodných okolností (napr. *Odešel bez zaplacení.*; Grepl — Karlík, 1986, s. 300).

Nazdávame sa, že pri rozlíšení ADV a doplnku treba vychádzať z určenia dominantného syntakticko—sémantického vzťahu oboch vetných členov. J. Kačala (1971, s. 57) vyzdvihuje na jednej strane vzťah doplnku k prísudku („prísudková povaha doplnku"), hoci tento vzťah nie je explicitne vyjadrený; na druhej strane poukazuje na to, že doplnok nevyjadruje príznak slovesa, lež príznak podmetu alebo predmetu (op. cit., s. 59; ide o gramatickú stránku tohto vetného člena reprezentovanú hlavne zhodným doplnkom — J. Š.). Dominantný syntakticko-sémantický vzťah ADV predstavuje podľa nášho názoru vzťah k predikátu (povrchovo realizovaný súborom morfologických a lexikálnych prostriedkov); pre doplnok by tento dominantný syntakticko-sémantický vzťah mal predstavovať vzťah k subjektu alebo objektu; ktorý je aj gramaticky vyjadrený zhodou (ide o zhodný doplnok, ktorý predstavuje hlavnú časť tohto vetného člena — Kačala, 1971, s. 125). Pri takomto postupe zákonite vzniká otázka, čo je dominantným syntakticko-sémantickým vzťahom jazykových prostriedkov, ktoré sa označujú ako nezhodný podmetový a predmetový doplnok (napr.: 1. *Sedela doma s rozbolenou hlavou.* 2. *Policajta dopravili s ťažkým*

zranením do nemocnice.; príklady J. Kačalu, 1971, s. 186, 241). Pri tzv. nezhodnom podmetovom doplnku (1. veta) syntaktickú a syntagmatickú spätosť časti *s rozbolenou hlavou* s predikátom ukazujú spojenia *sedela s rozbolenou hlavou*, resp. *sedieť s rozbolenou hlavou*; na druhej strane spojenie tejto časti s možným subjektom (napr. *Katka*) tvorí gramaticky a sémanticky menej prijateľné, resp. neúplné spojenie (syntagmu) — (?) *Katka s rozbolenou hlavou.* Vzťah časti *s rozbolenou hlavou* k subjektu (*Katka*) je len sémantický a možno ho identifikovať rôznymi lingvistickými operáciami — transformáciou pomocou slovesa *mať* — *Katka mala rozbolenú hlavu.*; „privlastnením" pôvodnému subjektu transformovanému na privlastňovacie adjektívum — *Katkina rozbolená hlava* a pod. Súčasne však sémanticky charakterizuje aj predikát (ako sedela? — *sedela s rozbolenou hlavou*).

Pri výrazových prostriedkoch tohto typu (substantívne predložkové konštrukcie), ktoré sa zaraďujú k nezhodným podmetovým doplnkom, dominuje syntakticko-sémantická orientácia na predikát, nijako sa nesignalizuje gramatická spätosť so subjektom, ako je to pri zhodnom doplnku. Svojimi syntakticko-sémantickými vzťahmi sa tzv. nezhodný podmetový doplnok (vyjadrený hlavne predložkovými pádmi substantív) blíži k ADV všeobecne (celková syntakticko-sémantická orientácia na predikát) i osobitne k časti ADV spôsobu, ktoré sa vyznačujú vzťahmi nielen k predikátu, ale aj sémantickým vzťahom k ľavointenčnému (prípadne pravointenčnému) participantu (ide najmä o syntakticko-sémantický typ zastúpený napr. príslovkami *statočne, ustato, usilovne*; o syntakticko-sémantických typoch prísloviek porov. Šikra, 1991). Preto považujeme za opodstatnené zaradenie predložkových substantívnych konštrukcií tohto typu medzi ADV (napr. *pozerať s prižmúrenými očami, spievať bez radosti, prísť v zlom stave*).

Predikáty, pri ktorých sa identifikuje tzv. nezhodný predmetový doplnok, si často vyžadujú obligatórny objekt (porov. 2. vetu), preto aj syntagmatické spojenie predikátu s predložkovou substantívnou konštrukciou sa ukazuje ako gramaticky a sémanticky neúplné (napr. *dopravili s ťažkým zranením* — koho?). Gramaticky a sémanticky neúplné je však aj spojenie objektu s uvedenou konštrukciou ((?) *policajta s ťažkým zranením*). Ide o súčasnú sémantickú charakteristiku predikátu a participanta (objektu). Pri predložkových konštrukciách označovaných ako nezhodný predmetový doplnok nie je zvyčajne možné jednoznačne identifikovať (resp. dokázať) dominantný syntakticko-sémantický vzťah (orientáciu na predikát alebo na participant). Podľa koncepcie, v ktorej je rozhodujúce, „či daný výraz je, alebo nie je polopredikatívne spojený s nadradeným členom" (Kačala, 1971, s. 126), sa výrazové prostriedky tohto typu považujú za nezhodný predmetový doplnok. V koncepciách, v ktorých sa identifikujú sémantické vzťahy ADV nielen k predikátu, ale aj k participantom

(Daneš, 1985; Šikra, 1991, a i.), je odôvodnené uvažovať o adverbiálnej platnosti uvedených výrazových prostriedkov.

Pri slovesných prostriedkoch sa tiež nevyjadruje zhoda so subjektom alebo objektom. Syntaktické fungovanie týchto morfologických prostriedkov bolo primerane interpretované už v skorších prácach (Ružička, 1956 a, 1956 b; Kačala, 1971). Z nich vyplýva, že neurčitok môže okrem iného fungovať ako doplnok (subjektový alebo objektový; napr. *Uvidel známeho nastupovať do električky.* — t. j. *Uvidel známeho, ako nastupoval do električky.* — objektový doplnok) alebo ako príslovkové určenie (napr. *Ponáhľal sa oznámiť novinu.* — t. j. *Ponáhľal sa, aby oznámil novinu.* —účelové ADV). Pri infinitívnom doplnku ide o syntagmatický vzťah k objektu (prípadne subjektu) — *uvidel známeho nastupovať...* — *uvidel známeho nastupujúceho do električky.* Vzťah doplnku k predikátu je sprostredkovaný cez objekt — *uvidel (?) nastupovať do električky.* Pri ADV ide primárne o syntagmatický vzťah k predikátu (*ponáhľať sa oznámiť niečo*). Prechodník vyjadrujúci priradený súčasný dej sa považuje za doplnok (napr. *Zapaľujúc si cigaretu, premýšľa o možnom riešení.* — t. j. *Zapaľuje si cigaretu a premýšľa o možnom riešení.*); v ostatných prípadoch sa prechodníkom vyjadrujú rôzne ADV (času, príčiny alebo spôsobu; porov. Ružička, 1956 b).

Pri určitých a neurčitých číslovkách, zámenách a niektorých tvaroch substantív, ktoré sa hodnotia ako nezhodný kvantitatívny doplnok (Kačala, 1971, s. 195—197, 245—247), je podobná situácia, čo sa týka možnosti vetnočlenskej identifikácie, ako pri predložkových substantívnych konštrukciách označovaných ako nezhodný predmetový doplnok. Napr.: *Do súťaže sa ich prihlásilo osem/veľa/niekoľko.* Keďže sa tu nevyjadruje zhoda so subjektom alebo objektom vety a nemožno presvedčivo ukázať (určiť) dominantný syntakticko-sémantický vzťah kvantitatívnych charakteristík, aj tu záleží na celkovej koncepcii, či sa budú považovať za ADV alebo za doplnok. Pre začlenenie medzi ADV svedčí aj skutočnosť, že ide o širšiu sémantickú skupinu kvantitatívnych charakteristík vyjadrovaných aj inými prostriedkami zaraďovanými spravidla do ADV (ide o predložkové a bezpredložkové spojenia číslovieк, resp. číslovky a substantíva — napr. *chodiť po dvoch, pribrať o kilo, prejsť päť kilometrov* — ktorým zodpovedajú opytovacie zámenné koreláty *koľko?, po koľko?, o koľko?* a i.).

Náčrt klasifikácie adverbiálnych určení v slovenčine

V našej základnej klasifikácii príslovkových určení sa uplatňuje dvojaké hľadisko: (1) rozdelenie ADV na základe obligatórnosti (prípadne potenciálnosti) alebo fakultatívnosti ich vyjadrenia vo vetnej štruktúre, ktorému zodpovedá rozdelenie na obligatórne (záväzné; prípadne potenciálne) a fakultatívne (voľné) adverbiálne určenia; (2) rozdelenie na základe syntaktického vzťahu

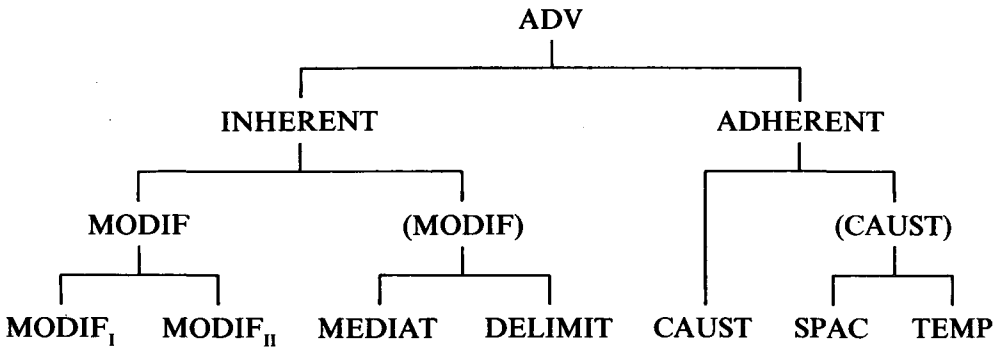

(Zátvorky označujú irelevantnosť)

k samotnému predikátu alebo k celej propozícii.[4] Pravda, ide o dve rozličné hľadiská, ktoré sa prekrývajú len čiastočne a uplatňujú sa zväčša nezávisle od seba. Podľa druhého hľadiska rozdeľujeme príslovkové určenia na: 1. adherentné, ktoré určujú propozíciu priestorovo, časovo alebo príčinnostne (vonkajšia determinácia); 2. inherentné adverbiálne určenia[5], ktoré modifikujú význam predikátu (pri spôsobových ADV), vymedzujú (delimitujú) jeho intenciu (zreteľové ADV), alebo vyjadrujú prostriedok/prostredníctvo, pomocou ktorého dej prebieha.

V rámci adherentných (determinačných v užšom zmysle) ADV rozlišujeme: priestorové (ADVSPAC), časové (ADVTEMP) a príčinnostné (ADVCAUST) určenia. Všetky tri skupiny sa ešte členia podrobnejšie.

Priestorové ADV členíme na lokalizačné (Loc, otázka *kde?*) a smerové (Dir) vyjadrujúce východisko (*odkiaľ?*), samotné smerovanie (*kade?*), cieľ (*kam?*). Tento druh príslovkových určení sa na základe sémantiky výrazových prostriedkov ADV a slovies, s ktorými sa spájajú, zvyčajne súčasne rozdeľuje na statické

[4] Propozíciu chápeme ako sémanticky štruktúrovaný jazykový útvar, ktorý predstavuje intenčné pole predikátu so sémanticky špecifikovanými participantmi, ide nám tu o jadro propozície bez ďalších rozvinutí (porov. Daneš — Hlavsa, 1981, s. 56; Mluvnice češtiny, 1987, s. 10). Napr. vo vetách:

(1) *Peter správne pochopil úlohu.*
(2) *Peter odišiel včera.*

ADV *správne* vo vete (1) modifikuje len význam predikátu *pochopiť*, neurčuje celú propozíciu „Peter pochopil úlohu", kým ADV *včera* sa vzťahuje na propozíciu „Peter odišiel", táto udalosť sa stala včera. ADV *včera* vo vete (2) je vlastne kondenzáciou druhej propozície.

[5] Porov. rozdelenie na adherentné (okolnostné, relačné) a inherentné (vlastnostné, charakterizačné) ADV u autorov J. Oravca — E. Bajzíkovej (1982, s. 114).

a dynamické ADV (porov. Oravec — Bajzíková, 1982, s. 120). Pri podrobnejšej klasifikácii jednotlivých podtypov (lokalizačných a smerových) bude treba brať do úvahy aj ďalšie vlastnosti (napr. horizontálnosť, vertikálnosť; postavenie vzhľadom na tzv. priestorový orientátor — entitu, vo vzťahu ku ktorej sa určuje nejaká lokalizácia; porov. Mluvnice češtiny, 1987, s. 78 a pod.).

Časové ADV (ADVTEMP) možno rozdeliť na časovo lokalizujúce (Loc, otázka *kedy?*), duratívne (Dur, otázka *odkedy?, dokedy?, na ako dlho?*) a frekventatívne (Freq, otázka *ako často?*). Aj tu pri podrobnejšom členení bude treba brať do úvahy ďalšie vlastnosti, ktoré sa uplatňujú vo väčšej alebo menšej miere — ide o vzťah k času prehovoru a času deja; o predčasnosť, súčasnosť, prípadne následnosť časového určenia vyjadreného ADV voči času prehovoru alebo času deja; o vzťah k časovému orientátoru (porov. Mluvnice češtiny, 1987, s. 88). Na rozdiel od priestorových ADV pri časových ADV statickosť alebo dynamickosť predikátu a príslovkových určení nemá podstatný dosah na ich klasifikáciu (porov. Běličová-Křížková, 1978, s. 9).[6]

Príčinnostné príslovkové určenia (ADVCAUST) predstavujú tretiu skupinu adherentných determinačných ADV. Podľa svojich sémantických vlastností sa zvyčajne delia na ďalšie skupiny: ADV vlastnej príčiny (Caus, otázky *prečo?, začo?*), podmienky (Cond, otázka *za akých podmienok?*), prípustky (otázka *napriek čomu?*), účelu (Fin, otázky *načo?, za akým cieľom?*; porov. Oravec — Bajzíková, 1982, s. 124 n.; Mluvnice češtiny, 1987, s. 99 n., a i.). Hoci sa novšie spochybnilo začleňovanie určení podmienky, prípustky a účelu medzi príčinnostné ADV (Kočiš, 1984, s. 175—176) a sami sme si vedomí niektorých obmedzení (napr. pri vyjadrení príčinnostných významov adverbiami — porov. Šikra, 1989 a), ostaneme zatiaľ pri tradičnom rozdelení, kde pojem príčinnosti predstavuje „strechový" termín pre uvedené skupiny príslovkových určení.

Inherentné ADV delíme, ako sme naznačili, na tieto väčšie zoskupenia: modifikačné, mediatívne a delimitačné. Modifikačné ADV rozdeľujeme podľa ich syntakticko—sémantických vzťahov k predikátu a participantom na dve skupiny: 1. modifikačné ADV charakterizujúce ľavointenčný, prípadne pravointenčný participant a súčasne predikát ($MODIF_I$, napr. *Brigádnici veselo pracujú.*; transformácia východiskovej vety umožňuje ukázať sémantický vzťah ADV k participantu — *Brigádnici pracujú a sú pritom veselí.*); 2. modifikačné ADV

[6] Ani pri ostatných adverbiálnych určeniach sa tento protiklad (dynamickosť — statickosť) neprejavuje v takej miere a tak jednoznačne, aby sme s ním mohli pracovať (porov. napr. spôsobové určenia v spojeniach *ísť pomaly, bežať rýchlo,* ktoré by mali byť podľa klasifikácie J. Oravca „statické" spolu s ostatnými určeniami vlastného spôsobu (Oravec, 1977; Oravec — Bajzíková, 1982, s. 116).

charakterizujúce len samotný predikát ($MODIF_{II}$, napr. *Školu stavajú v dvoch etapách*).[7]

Zo sémantického hľadiska spoločným nadradeným významom modifikačných ADV je význam spôsobu v širšom zmysle, ktorý vyjadruje, ako (akým spôsobom) prebieha dej vyjadrený predikátom (porov. paralelné otázky — *ako?, akým spôsobom?*). Tento rámcový význam sa ďalej diferencuje podľa sémantiky jednotlivých skupín. Väčšina ADV spôsobu tvorí fakultatívne určenia, len ich menšia časť sa prejavuje ako obligatórne, prípadne potenciálne určenia.

Príslovkové určenie prostriedku (resp. prostredníctva, nástroja), pri ktorom sa v doterajších prácach vyskytuje začlenenie medzi spôsobové určenia alebo mimo nich, vyjadrujú tiež osobitný syntakticko-sémantický vzťah, pri ktorom konkrétna alebo abstraktná entita fungujúca ako ADV je aktívnym alebo pasívnym prostriedkom (prostredníctvom, nástrojom), pomocou ktorého prebieha dej (napr. *Razníkom sa vystrihujú otvory.*). Špecifické fungovanie tohto ADV, ako aj jeho valenčné vlastnosti viedli napríklad autorov *Mluvnice češtiny* (3. zv., 1987, s. 65) k jeho osobitnému vyčleneniu v rámci tzv. komplementu. Oprávnene vzniká otázka, či toto ADV ponechať v širšej kategórii spôsobových adverbiálnych určení alebo ho vyčleniť osobitne. Na základe sémantických vlastností možno uvažovať o nadradenom význame spôsobu aj pri týchto ADV, spomínané syntakticko-sémantické fungovanie však naznačuje diferenciáciu ADV prostriedku (prostredníctva) od vlastného modifikačného typu spôsobových určení, preto prinajmenšom zo syntakticko-sémantického hľadiska bude opodstatnené považovať ich za osobitný mediatívny syntakticko-sémantický typ (MEDIAT) v rámci inherentných určení predikátu s nadradeným významom spôsobu (charakterizuje sa spôsob realizácie deja, ktorý sa ďalej špecifikuje ako význam prostriedku, nástroja a pod. — otázka *pomocou čoho?, prostredníctvom čoho?*).

Ako osobitný syntakticko-sémantický typ inherentných ADV (popri dvoch modifikačných typoch a mediatívnom type) vyčleňujeme zreteľové ADV, ktoré vymedzujú platnosť predikátu vzhľadom na určitú stránku. Okrem syntakticko-sémantického vzťahu delimitácie (DELIMIT) ich spoločným významom je vyjadrenie zreteľa. Možno sa na ne opýtať otázkami *z akého hľadiska?, z akej stránky?* Napr.: *Túto akciu treba zabezpečiť ešte z finančnej stránky* (podrobnejšie zdôvodnenie Daneš — Knappová, 1972; Daneš, 1985; Šikra, 1991).

Pravdaže, táto klasifikácia (porov. schému) predstavuje len východisko,

[7] III. modifikačný syntakticko-sémantický typ, ktorý sme vyčlenili pri samotných príslovkách (Šikra, 1989 b), je výsledkom stretania syntakticko-sémantického a lexikálno-sémantického hľadiska pri sémantickej klasifikácii tohto slovného druhu. Pri príslovkových určeniach ako syntaktickej kategórii ho nevyčleňujeme, keďže tu nie je potrebné ani možné robiť klasifikáciu ADV s ohľadom na lexikálno-sémantické zoskupenia. Podľa vzťahu k participantu je možné v syntaxi príslovky tohto typu rozdeliť do spomínaných dvoch typov.

ktoré bude treba spresniť a rozpracovať pri jednotlivých druhoch adverbiálnych určení.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Panská 26

Bibliografia

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 3. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1980. 367 s.

BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H.: K systému temporální determinace v současných slovanských jazycích. (Předložkové a nepředložkové konstrukce.) In: Studie ze slovanské jazykovědy. I. Praha, Kabinet cizích jazyků ČSAV 1978, s. 7—41.

DANEŠ, F.: Věta a text. Praha, Academia 1985. 236 s.

DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 272 s.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Red. Z. Topolińska. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984. 397 s.

GREPL, M. — KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. 474 s.

Grundzüge einer deutschen Grammatik. Red. K. E. Heidolph — W. Flämig — W. Motsch. Berlin, Akademie-Verlag 1981. 1028 s.

KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 280 s.

KAČALA, J.: Záväzné a voľné príslovkové určenia. In: Zasedanie na Komisijata za analiz na gramatičnite strukturi na slavianskite ezici pri Meždunarodnaja komitet na slavistite. II. Sofia, Institut za bălgarski ezik 1977, s. 21—28.

KAČALA, J.: Die Verbindbarkeit des Verbs und seine Charakteristiken. In: Recueil linguistique de Bratislava. *5*. Red. J. Horecký. Bratislava, Veda 1978, s. 135—141.

KAČALA, J.: Sloveso a sémantická štruktúra vety. Bratislava, Veda 1989. 252 s.

KOČIŠ, F.: Príčinnosť a príčinnostné príslovkové určenia. Jazykovedný časopis, *35*, 1984, s. 170—178.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red. J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

KŘÍŽKOVÁ, H.: Adverbiální determinace slovesná a větný vzorec. In: Otázky slovanské syntaxe. II. Red. J. Bauer. Brno, Universita J. E. Purkyně 1968, s. 103—109.

MIKO, F.: Rod, číslo a pád podstatných mien. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1962. 256 s.

MIKO, F.: The Generative Structure of the Slovak Sentence. Adverbials. Hague — Bratislava, Mouton — Vydavateľstvo SAV 1972. 150 s.

Mluvnice češtiny. 3. Skladba. Red. J. Petr. Praha, Academia 1987. 748 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

ORAVEC, J.: Väzba slovies v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 392 s.

ORAVEC, J.: Štruktúra adverbiálnych určení. In: Zasedanie na Komisijata za analiz na gramatičnite strukturi na slavianskite ezici pri Meždunarodnaja komitet na slavistite. II. Sofia, Institut za bălgarski ezik 1977, s. 70—81.

ORAVEC, J.: Predmet a príslovkové určenie. In: Syntax a jej vyučovanie. Red. J. Oravec. Nitra, Pedagogická fakulta 1981, s. 225—233.

ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 272 s.

ORAVCOVÁ, A.: Z problematiky príslovkového určenia. Jazykovedný časopis, *33*, 1982, s. 69—78.

PANEVOVÁ, J.: Rozvití předmětová a příslovečná, doplňující a určující. Naše řeč, *58*, 1975, s. 61—66.

QUIRK, R. — GREENBAUM, S. — LEECH, G. — SVARTVIK, J.: A Comprehensive Grammar of the English Language. London — New York, Longman 1985. 1779 s.

Russkaja grammatika. 1. Red. N. V. Švedova. Moskva, Nauka 1980. 783 s.

RUŽIČKA, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1956 (a). 188 s.
RUŽIČKA, J.: O používaní prechodníkov. Slovenská reč, *21*, 1956 (b), s. 283—293.
SGALL, P. a kol.: Úvod do syntaxe a sémantiky. Praha, Academia 1986. 200 s.
Syntax slovenského jazyka (náčrt koncepcie). Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1988. [Rozmnožené.]
ŠIKRA, J.: Problematika prísloviek príčiny v slovenčine. Slavica Slovaca, *24*, 1989 (a), s. 241—246.
ŠIKRA, J.: Syntakticko-sémantické typy prísloviek. Slovenská reč, *54*, 1989 (b), s. 137—147.
ŠIKRA, J.: Sémantika slovenských prísloviek. Jazykovedné štúdie. Bratislava, Veda 1991. 212 s.

ADVERBIALS IN SLOVAK

Summary

The study deals with the basic problems of the adverbial delimitation and classification in Slovak. Two types of the adverbial obligatorness are distinguished — syntactically and semantically obligatory adverbials, and only semantically obligatory adverbials (i.e. so-called potential adverbials). The distinctions between adverbial and object on one side, and adverbial and predicate complement on the other side are made. In the first case the complex criteria are outlined, in the second the dominant syntactico-semantic relation of adverbial to predicate is seen as the decisive factor. In the last part the classification of adverbials is proposed. There are two main groupings — the inherent and adherent adverbials. The former is divided into modifying, mediating, and delimiting adverbials. The latter includes causative, spacial, and temporal ones.

SUBJEKT A JEHO AKTÍVNE (ČINITEĽSKÉ) ŠPECIFIKÁCIE*

EVA TIBENSKÁ

Termínom subjekt (Sb) označujeme jeden z participantov sémantickej štruktúry vety (SŠV). Preto skôr, ako budeme definovať jeho syntakticko-sémantickú podstatu, musíme objasniť, čo chápeme pod pojmom SŠV. V lingvistickej literatúre sa môžeme stretnúť s rôznorodou interpretáciou tohto pojmu. Jedni autori považujú SŠV za univerzálnu, myšlienkovú, t. j. konceptuálnu štruktúru, lebo vychádzajú z predstavy o spätosti jazyka s myslením, iní zdôrazňujú vzťah jazyka k označovanej skutočnosti a SŠV chápu ako priamu nomináciu izomorfnú situácii či ako významovú zložku podmienenú scénami a pri rôznom jazykovom stvárnení nemennú. Najväčšiu skupinu (najmä v domácej a sovietskej jazykovede) tvoria autori, ktorí SŠV kladú do oblasti jazyka a vidia ju v tesnom prepojení s formou vety.

Aj naša predstava o SŠV vychádza z tvrdenia M. Dokulila — F. Daneša (1958), že jazykový význam treba vidieť a odhaľovať vždy v zreťazení s formou. SŠV zaraďujeme do oblasti jazykového významu a považujeme ju za novú kvalitu, ktorá vzniká spojením, vzájomným pôsobením a dopĺňaním sa lexikálneho, slovotvorného, morfologického a syntaktického významu jednotlivých komponentov vety a ktorá slúži na komplexné označenie istého fragmentu objektívnej reality alebo myslenia o nej. Výber a kvalita týchto komponentov je ovplyvnená na jednej strane subjektívnym videním a hodnotením zvoleného fragmentu skutočnosti spolu s komunikatívnym zámerom, ktorý sa vetou sleduje, na druhej strane je ovplyvnená objektívne existujúcimi a poznanými vlastnosťami stvárňovaného fragmentu. Výber a kvalitu komponentov SŠV vo veľkej miere ďalej ovplyvňujú existujúce ustálené schémy myšlienkového spracovania jednotlivých „typových" výrezov z objektívnej reality. Pri vytváraní týchto myšlienkových schém sa výrazne uplatňuje antropocentrický princíp, ktorého existenciu v syntaxi odhalil V. Skalička (1962). Na základe tohto princípu sa javy neaktívne, obyčajne nepersonické, myšlienkovo a následne aj jazykovo spracúvajú ako aktívne. Posledným faktorom, ktorý ovplyvňuje výber a kvalitu prvkov SŠV, sú jazykové prostriedky existujúce v zásobárni konkrétneho jazy-

* Štúdia bola odovzdaná do redakcie koncom roku 1988.

ka, ako sú prostriedky nižších jazykových rovín, ale aj typové štruktúrne schémy viet a pod. [V prípade sémanticky aktívnych viet ide najmä o štruktúrnu schému: substantívum v nominatíve (N_{Nom}) + verbum finitum (VF), prípadne ďalšie substantívum, ktoré je obyčajne v akuzatíve (N_{Akuz}).] Základom myšlienkového a následného jazykového spracovania skutočnosti je totiž jej zjednodušenie cez klasifikáciu a utriedenie „obrazov" o nej do ustálených, no pritom dostatočne variabilných schém, ktoré vznikli v dlhodobom procese vývoja jazyka a ľudskej spoločnosti.

Pri odhaľovaní SŠV musíme preto brať do úvahy: 1) ten lexikálny, slovotvorný (v prípade zvratných slovies v predikáte), morfologický a syntaktický význam komponentov vety, ktorý je relevantný z hľadiska významu vety ako jednotky vyššej kvality; 2) poznané vlastnosti denotátu — výseku z objektívnej reality; 3) univerzálne myšlienkové kategórie uplatnené pri konceptuálnom spracovaní fragmentu skutočnosti stvárneného vetou (najmä protiklad dynamického a statického princípu uchopenia stvárňovanej reality; 4) jazykové vzťahy analyzovanej vety k vetám, v ktorých (a) sa uplatňuje odlišný pohľad na objektívne totožnú, akúsi globálnu situáciu či skutočnosť (odhaľujú sa jej iné vlastnosti či využívajú sa iné myšlienkové kategórie); (b) uplatňuje sa totožný pohľad na skutočnosť v jednotlivostiach odlišnú, no „typovo" zhodnú, ako je napr. typ procesor + jeho aktivita či aktor + dej zameraný na inú substanciu a pod.; (c) vyskytujú sa komponenty zhodné s komponentmi analyzovanej vety v oblasti lexikálneho, slovotvorného, morfologického alebo syntaktického významu, prípadne ich kombinácií (zhodnosť v jednej alebo vo viacerých zložkách významu); (d) uplatňujú sa komponenty totožné s lexikálnou, slovotvornou, morfologickou alebo syntaktickou formou komponentov analyzovanej vety, no líšiace sa významom týchto formálnych zložiek.

V závislosti od rôzneho chápania pojmu SŠV sa pri jednotlivých autoroch stretávame s rôznorodou interpretáciou pojmu Sb. E. B. Aristovová (1982) v zhode s mnohými inými autormi uvádza tri jazykovedné chápania kategórie Sb: 1) Sb = podmet, 2) Sb = agens, 3) Sb = uskutočňovateľ príznaku. K. Hausenblas (1971) spomína tri filozofické a ďalších päť jazykovedných použití tohto termínu: 4) Sb = celá podmetová časť vety, 5) Sb = jeden z dvoch základných komponentov súdu, tzv. logický Sb, 6) Sb = základ, východisko výpovede, jej téma v aktuálnom členení výpovede alebo aj „psychologický Sb", 7) Sb = „prežívajúca bytosť" ako jav prehovoru, t. j. Sb autora a Sb adresáta komunikačného aktu.

Situácia je navyše komplikovaná tým, že väčšina autorov podrobuje Sb detailnejšej analýze a pracuje s jeho jednotlivými špecifikáciami, nazývanými sémantické roly, pády, pádové roly, nepredikátové sémantémy, kategoriálne charakteristiky či vetnosémantické špecifikácie a pod. Nejednotná terminológia

ide ruka v ruke s nejednotným vysvetľovaním pojmu Sb a jeho špecifikácií. Spomenieme aspoň základné prístupy.

Zakladateľ pádovej či interpretatívnej sémantiky Ch. J. Fillmore považuje rovinu analýzy rolí či určenia hĺbkových pádov za konceptuálnu, univerzálnu sémantickú štruktúru a odlišuje ju od roviny tzv. hĺbkových gramatických vzťahov. Tie sú podmienené zahrnutím istých prvkov do perspektívy, súvisia s výberom slovesa a s uplatnením „hierarchie vyčlenenia" podľa kritéria väčšej dôležitosti. Pri určovaní pádov skĺza Ch. J. Fillmore neraz do oblasti poznania mimojazykovej skutočnosti, lebo vychádza z teorémy, že „významy sú podmienené scénami, situáciami" (1981 b, s. 497). Určenie hĺbkových pádov, to je potom vlastne určenie funkcií jednotlivých účastníkov akýchsi globálnych scén, pričom tieto funkcie sú pri rôznom jazykovom stvárnení totožné. (Substantívum *dvere* reprezentuje podľa neho pád objektív vo vetných štruktúrach *Ján otvoril dvere.*; *Dvere boli otvorené Jánom.*; *Dvere sa otvorili.*) Z pádov, ktoré uvádza v práci z r. 1968 (Fillmore, 1981 a), sa k Sb dá priradiť iba agentív. Znamená to, že Ch. J. Fillmore patrí k autorom, ktorým Sb splýva s agensom ako konceptuálnou kategóriou.

K rečovomyšlienkovým kategóriám, konkrétne k sémanticko-syntaktickej kategórii predikandu, zaraďuje Sb S. D. Kacneľson (1972). Považuje ho za „obsahovú gramatickú kategóriu, ktorá sa skladá z myšlienkových (sémanticko-syntaktických) a komunikatívnych prvkov" (Kacneľson, 1974, s. 106). Myšlienkovým predpokladom Sb je podľa neho lexikálno-syntaktická kategória predmetu a širšie substancie. Na rozdiel od Ch. J. Fillmora zdôrazňuje, že Sb nie je kategória myšlienková, propozičná, ale rečová, objavujúca sa ako rezultát premeny propozície na vetu. V propozícii, kde sú rovnako dôležité všetky argumenty, chýba vyjadrenie podmetu (termíny Sb a podmet synonymne zamieňa), predikát nie je pomenovaný jednoznačne. Pomenovanie predikátu (Pred) vo vete si vyžaduje zároveň určenie Sb. S. D. Kacneľson preto neuznáva existenciu predikátov s nulovou valenciou, považuje ich za globálne, nerozčlenené propozície. Z hľadiska spätia s Pred definuje Sb ako jediný argument jednomiestneho Pred alebo jeden z argumentov vzťahového Pred, stojaci pred inými a priťahujúci k sebe intenciu slovesného Pred. (Pod intenciou rozumie jednostrannú orientáciu Pred na Sb.) Tým zdôrazňuje dominantné postavenie Sb oproti iným predikandom. Príčinu spomínaného funkčného vzťahu Pred a Sb vidí v tom, že Sb pridáva k argumentu doplňujúcu funkciu témy. Z toho vyplývajú formálne príznaky Sb, nulová pozícia a neprojektívne prostriedky vyjadrenia v bezpríznakových vetách. S. D. Kacneľson si však protirečí, keď na jednej strane tvrdí, že predikátový význam je „vektorová veličina, v ktorej je určené spolu s obsahom isté smerovanie na Sb" (Kacneľson, 1972, s. 184), a na druhej strane pri zachovaní tohto smerovania tvrdí, že „v takých vetách, v kto-

rých téma nie je daná vo forme subjektu, táto téma už nemá funkciu subjektu, hoci si zachováva intenčnú spätosť s predikátom" (op. cit., s. 190). Nazdávame sa, že v takých prípadoch je potrebné rozlišovať medzi Sb ako participantom SŠV a podmetom ako argumentom syntaktickej štruktúry vety. Kým podmet si aj vtedy, keď nekorešponduje so Sb, zachováva funkciu témy, Sb si zachováva intenčnú spätosť s Pred, a preto ostáva subjektom. Vo vete *Svoju knigu on obnaružil v koridore* považujeme za Sb na rozdiel od autora osobné zámeno *on*.

Súhlasíme s názorom, že Sb je vo vete vždy jeden (op. cit., s. 179). Toto tvrdenie však považujeme za platné aj v prípade viet typu *U nego rodilsia syn*, ktoré autor interpretuje ako dvojsubjektové, zložené z dvoch udalostí. (Participant vyjadrený osobným zámenom v pádovej forme genitívu v ruštine, datívu v slovenčine, je podľa nás neintenčný a označujeme ho termínom benefaktor. Definujeme ho ako participant usúvzťažnený všeobecným posesívnym vzťahom s významom vety ako celku, t. j. nielen s jej Pred.)

Špecifikácie sémanticko-syntaktickej kategórie predikandov S. D. Kacneľson nazýva kategoriálnymi charakteristikami argumentov. Zaraďuje k nim Sb a objekt (Ob) pôsobenia, starý Sb vlastnenia, nový Sb vlastnenia a pod. (Nejde mu o ich úplný výpočet.) Kým však Sb považuje za kategóriu objavujúcu sa až v štádiu premeny propozície na vetu, jeho kategoriálne charakteristiky začleňuje do propozície ako myšlienkové, logicko-syntaktické termíny (Kacneľson, 1974). Uvedené kategoriálne charakteristiky nás však presviedčajú o tom, že sú odvodené od lexikálneho významu slovesa vo funkcii Pred. A keďže pomenovanie Pred si aj podľa S. D. Kacneľsona vyžaduje určenie Sb, logicky z toho vyplýva, že kategoriálne charakteristiky (v našej terminológii špecifikácie) Sb bližšie určujú, t. j. špecifikujú významový vzťah Sb k Pred a v prípade viacerých participantov sprostredkovane cez Pred aj významový vzťah k nim. Takáto špecifikácia sa uskutočňuje na rôznom stupni abstrakcie a závisí od stupňa detailizácie, ktorý lingvista sleduje. Ideálny je, prirodzene, najvyšší možný stupeň abstrakcie, keď sa odhaľujú tzv. typové SŠV v tesnom prepojení na ich možné ustálené formálne stvárnenie v podobe istých štruktúrnych schém a pri súčasnom zohľadňovaní vzťahov k iným typovým SŠV.

Možnosť subjektívnej voľby stupňa detailizácie špecifikácií participantských funkcií vedie F. Daneša (1985, s. 14) k záveru, že „na tieto roly sa treba pozerať skôr len ako na isté etikety (nálepky) majúce mnemotechnickú funkciu; ... Rôzne prístupy môžu pri tom istom predikáte zisťovať rôzne množiny participantských rolí. Pri niektorých komplexných predikátoch možno počítať aj s rolami podvojnými." (Nesúhlasíme s tým, že napr. vo vete *Otec nesie drevo* je Pred komplexný a subjektový participant má rolu agens/procesor. Fakt otcovho premiestnenia sa v tejto vetnej štruktúre zanedbáva, vyplýva iba z nášho poznania stvárňovanej reality, nie z jej jazykového stvárnenia. Sb realizovaný

substantívom *otec* má v tejto vetnej štruktúre jednoznačne špecifikáciu agens, v našej terminológii aktor.) Na druhej strane však F. Daneš priznáva, že syntakticko-sémantické roly participantov (je ich neveľký počet) „vyplývajú zo sémantickej (pod)triedy predikátov, prípadne aj zo sémantického typu implikovaných relácií" (ibid.). To by však znamenalo, že ich voľba predsa len nie je úplne arbitrárna. Musí sa však pohybovať v oblasti typového významu predikátov a ich okolia, neskĺzať na rovinu lexikálnych významov, prípadne až do oblasti poznania zákonitostí stvárňovanej reality.

F. Daneš — Z. Hlavsa a kol. (1981, s. 51) poukazujú aj na ťažkosti spojené so všeobecnou (významovou) charakteristikou ľavointenčného, t. j. subjektového participanta, pretože „jeho roly bývajú rôzne (agens, nositeľ a i.) a je ťažké určiť ich spoločného menovateľa, aj keď jeho existenciu intuitívne poznávame a niekedy sa manifestuje aj ináč (konštrukčne)". Uspokojujú sa so zoznamom participantských rolí, ktoré intuitívne, analogicky podľa jednointenčných Pred, považujú za ľavointenčné pri viacintenčných Pred. Vyčleňujú roly agens, procesor, iniciátor, prežívateľ, prípadne ich podrobnejšie špecifikácie ako donor, reagujúci a pod. Pomocou preferenčných pravidiel navrhujú zisťovať isté priority na valenčnej a intenčnej rovine a z ich korelácií ako ľavointenčné chápať tie roly, „ktoré sa prednostne vyjadrujú ľavovalenčnou (podmetovou) pozíciou ako pozíciou hierarchicky najvyššou" (ibid., s. 52).

K nihilistickému názoru na špecifikácie jednotlivých participantov sa prikláňajú tvorcovia tzv. funkčného generatívneho opisu P. Sgall a kol. (1986). Nepovažujú za potrebné členiť na rovine významu aktant konateľ (Actor) na ďalšie „roly" alebo participanty, pretože „agens, nositeľ a čiastočne aj ďalšie ‚pádové roly' sú jazykovo štruktúrované rovnako" (op. cit., s. 140). Aj oni uznávajú ako hranicu na rozlišovanie jazykových významov to, či sú štruktúrované rôznou jazykovou formou. Keďže však Sb patrí do oblasti jazykového významu vety a tento význam je daný vzťahmi medzi jej jednotlivými zložkami, treba aj Sb chápať ako kategóriu usúvzťažnenú predovšetkým s Pred, ale aj s ostatnými participantmi, ktoré sú viazané na Pred a sú z hľadiska SŠV obligatórne. Preto pri opore o jazykovú formu musíme určovať subjektový vetný význam substantíva či jeho ekvivalentu z hľadiska nominácie nielen na základe jeho formálneho stvárnenia, ale aj formálneho stvárnenia Pred a iných obligatórnych participantov SŠV. Navyše pri vyčleňovaní jednotlivých špecifikácií Sb musíme brať do úvahy predovšetkým vzťahy viet s istou špecifikáciou Sb k vetám, v ktorých sa pri zmene formálneho stvárnenia komponentov vety daná špecifikácia subjektového participanta nemení. (V súlade s touto požiadavkou sú napríklad pre F. Štícha [1984] dôkazom manifestácie istej roly odlišné možnosti transformácie syntaktickej štruktúry vety.)

V definíciách Sb sa stretávame s výrokmi, že ide o ten člen, ktorý stojí v SŠV

hierarchicky najvyššie, ktorý je nositeľom predikatívneho príznaku, tým členom, o ktorom sa vo vete hovorí či z hľadiska ktorého sa udalosť spracúva, od koho/čoho vychádza dej, stav, vnímanie, vzťah i ovládanie alebo príznak.

Na to, aby sme odhalili podstatu Sb, musíme brať do úvahy predovšetkým jeho vzťah k Pred, lebo vzťah k ostatným participantom je určovaný cez Pred. Na Sb sa však treba pozerať komplexne. Ak sa naň pozrieme napríklad iba z referenčného hľadiska, uvedomíme si istú nehomogénnosť SŠV. Upozorňuje na to aj N. D. Aruťunovová (1976, s. 11), ktorá za nositeľa denotátového významu vo vete označuje Sb a iné termy konkrétneho významu, zastupujúce v reči predmet skutočnosti, ktorý majú identifikovať pre adresáta komunikácie. Predikát zatiaľ slúži na oznámenie (tak aj E. Pauliny, 1943, s. 14: „až predikátom oznámi hovoriaci to, čo chce vetou povedať"), realizuje iba svoj signifikátový (abstraktný, pojmový) obsah alebo zmysel.

Nesúhlasíme však s názorom N. D. Aruťunovovej, že Sb patrí objektívnej realite a Pred mysleniu o nej. Sb aj Pred zaraďujeme do oblasti jazykového spracovania skutočnosti, ktoré nadväzuje na jej predchádzajúce myšlienkové spracovanie. (V tejto súvislosti nám nejde o myšlienkový proces zameraný na spoznávanie a hodnotenie výseku z reality, ale o myšlienkový proces, ktorý bezprostredne predchádza jazykovému spracovaniu a je naň zameraný. Spravidla v ňom ide o uplatnenie do značnej miery ustálených myšlienkových kategórií a schém.) Už v tejto fáze myšlienkového spracovania skutočnosti sa podľa nášho názoru budúci tvorca vety musí rozhodnúť, či sa sústredí na dejovú, „vznikovú" stránku stvárňovaného fragmentu skutočnosti, alebo sa zameria na jeho relatívne stálu, „javovú" stránku. S tým súvisí výber tej entity zo stvárňovanej skutočnosti, z hľadiska ktorej bude zvolený fragment skutočnosti myšlienkovo a následne jazykovo spracúvať, t. j. na základe ktorej vznikne istý uhol pohľadu na tento fragment. A tu sme na prechode od myšlienkových kategórií k jazykovým, pretože výber tejto entity súvisí s jej pomenovaním a zvolený pohľad na skutočnosť súvisí s výberom Pred, ktorý ho vystihuje. Potvrdzuje sa tým spomínaná téza S. D. Kacneľsona, že výber Pred je spojený s výberom Sb. Bez pomenovania Sb niet Pred, je len slovesná lexéma ako prvok lexikálnej roviny istého jazyka alebo nerozčlenená propozícia, napríklad vo vete *Mrholí.* A naopak bez určenia Pred nevieme, či entita pomenovaná substantívom je aktívna alebo pasívna, ba ani to, čím je pre nás z hľadiska komunikácie zaujímavá.

So zmenou Sb sa zároveň mení Pred, a to aj v prípade, že sa táto zmena neprejaví zmenou slovesnej lexémy alebo jej formálneho stvárnenia. Napríklad vo vete *Cesnak páchne (v izbe)* predstavuje slovesná lexéma *páchnuť* lexiu „produkovať pach" a nadobúda význam aktívneho Pred, kým vo vete s ináč lexikálne obsadeným Sb a s jeho inou špecifikáciou *Izba páchne (cesnakom/po cesnaku)* má slovesná lexéma *páchnuť* význam „mať vlastnosť (nepríjemného)

pachu" a vetný význam neaktívneho Pred. O zmene Sb, t. j. jeho špecifikácie hovoríme aj vtedy, keď sa táto zmena nedosahuje zmenou lexikálneho obsadenia žiadneho z komponentov vety, ale iba zmenou kontextu, napr. *Mama predáva v obchode.* — A: momentálne (Sb = procesor), B: vždy (Sb = nositeľ vlastnosti).

Pri uplatnení komplexného pohľadu na Sb ho definujeme ako ten participant SŠV, ktorého základom je z myšlienkového hľadiska kategória substancie, ktorý má z hľadiska referencie zväčša denotatívny význam, ktorý je z hľadiska komunikácie pomenovaním tej entity z objektívnej reality, o ktorej sa vo vete niečo komunikuje a ktorou sa v spojení s Pred vystihuje ten pohľad na zvolený fragment skutočnosti, ktorý sa vetou sleduje. Z hľadiska vetnej sémantiky je Sb tým participantom SŠV, ktorý je najtesnejším spôsobom spätý s Pred v zmysle vzájomnej podmienenosti. Podstatu vzťahu vzájomnej podmienenosti medzi Sb a Pred vidíme v tom, že kým Sb spresňuje, ktorý z významov polysémickej slovesnej lexémy sa uplatňuje vo vete, čím zároveň určuje predikátový význam slovesnej lexémy (zaraďuje ho do triedy predikátov aktívnych alebo neaktívnych), zatiaľ takto zatriedený Pred (niekedy spolu s ďalšími obligatórnymi participantmi) podmieňuje v prípade výskytu viacerých substantív vo vete to, ktoré z nich má význam Sb a zároveň tento význam ďalej spresňuje, špecifikuje.

Jednotlivé špecifikácie subjektového participanta sú tak vlastne jeho typové významy, na ktoré sa Sb člení v súlade s typovými významami Pred, zachytenými lingvistami v podobe rôznych klasifikácií predikátov (u nás F. Daneš, 1971; F. Daneš — Z. Hlavsa a kol., 1981). Špecifikácie Sb nepovažujeme preto za mnemotechnickú pomôcku, ani ich nezaraďujeme (na rozdiel od Ch. J. Fillmora, F. Štícha u iných autorov) na inú rovinu, ako je rovina SŠV. Sb je v našom chápaní vo vzťahu k svojim špecifikáciám strechovým pojmom a termínom na označenie jedného z participantov SŠV.

Bezsubjektové vety považujeme v zhode so S. D. Kacnelsonom za nerozčlenené propozície, tvoriace predikátovo-subjektovú jednotu. Neuznávame však existenciu dvojsubjektových viet pri jednom vyjadrenom Pred, ako o nich hovorí S. D. Kacnelson (1972, s. 213), ani existenciu tzv. komplexných Pred a „dvojrolí" z koncepcie F. Daneša — Z. Hlavsu a kol. (1981, s. 53, 57), či existenciu tzv. zahrnutých polysubjektových modelov, ktoré uvádza vo svojich prácach G. A. Zolotovová (1973; 1981).

Vo svojej koncepcii sa pridržiavame názoru, že Sb je vo vete iba jeden. Súhlasíme preto s S. I. Kokorinovou (1979), že pri rozšírení pôvodnej minimálnej štruktúry o nový Sb (napr. pri tvorbe kauzatívnych konštrukcií) dochádza k neutralizácii subjektovosti predchádzajúceho. Ukazovateľom toho však nie je, ako uvádza S. I. Kokorinová, zmena slovosledu a teda pozície Sb (tento ukazovateľ nie je spoľahlivý), ale predovšetkým zmena významu slovesnej lexémy vo funkcii Pred, čoho rezultátom je nový Pred, usúvzťažnený s vý-

znamom nového Sb. Nevzniká teda rozšírená, zahrnutá a podobná SŠV, ale nová SŠV.

Základom všetkých klasifikácií Pred je ich rozdelenie na akčné a neakčné. Súvisí to zrejme s myšlienkovým uchopením objektívnej reality, s vystihnutím jej dynamickej, „vznikovej" alebo relatívne stálej, „javovej" stránky. Keďže Pred musí byť vždy v súlade so Sb, resp. s jeho jednotlivými špecifikáciami, rovnaké kritérium musíme použiť aj pri klasifikácii Sb, t. j. pri určovaní jeho jednotlivých špecifikácií (podrobnejšie Tibenská, 1988). Základom našej klasifikácie subjektov je ich členenie na aktívne a neaktívne špecifikácie. Aktívne subjektové špecifikácie nazývame súhrnným termínom činiteľské, na pomenovanie neaktívnych špecifikácií používame termín nositeľské.

V našej štúdii sa sústredíme na aktívne, t. j. činiteľské špecifikácie participanta Sb. Rovnako ako G. A. Zolotovová (1981) určujeme tieto špecifikácie na základe jednoty sémantických, syntaktických a morfologických príznakov, lexikálne príznaky uvádzame výberovo v podobe selekčných obmedzení. Zároveň si všímame jednotlivé špecifikácie ako súčasti istého typového vetného komplexu, ktorý má vzťah k istým obmedzeným okruhom iných typových vetných komplexov, a to tak zo sémantického, ako aj z formálneho hľadiska. K charakteristikám jednotlivých špecifikácií pridávame niekoľko príkladov na ilustráciu.

Procesor (Pr) — činiteľská špecifikácia subjektového participanta, ktorú v súlade s Pred môžeme charakterizovať ako aktívneho uskutočňovateľa procesu bez zásahovej orientácie a bez zacielenosti na istý rezultát. (Za rezultát považujeme vytvorený produkt, získanú substanciu a pod., nie dosiahnutý cieľ pri smerovo orientovaných pohybových procesoch.) Aktivita Pr spočíva vo vydávaní vnútornej energie na koordinované vykonávanie fázovo rozlíšených procesov, ktoré zahŕňajú vlastnú pohybovú aktivitu substancie (tu i zmenu polohy), jej zmyslovo vnímateľné aktivity (ide o produkovanie obyčajne pre danú substanciu typických zvukových, čuchových a iných prejavov), ako aj jej rozumové aktivity.

Z formálneho hľadiska je pre špecifikáciu Pr charakteristická syntaktická forma podmetu (tá v sebe zahŕňa pádovú formu nominatívu a pozíciu pred Pred). Od vetných štruktúr s Pr sa netvoria derivované, tzv. pasívne štruktúry (o derivovaných vetných štruktúrach hovoríme vtedy, keď sa vetný význam jednotlivých komponentov vety nemení, mení sa iba ich formálne stvárnenie, pričom pri derivovanej, sekundárnej vetnej štruktúre je toto formálne stvárnenie v protiklade so SŠV), nevyskytujú sa pri nich ani variantné štruktúry (ide o štruktúry, pri ktorých je formálne stvárnenie v súlade so SŠV a ani z hľadiska poznaných zákonitostí stvárňovanej skutočnosti nie je možné určiť, ktorá z nich je analogická stvárňovanej skutočnosti, a preto primárna, a ktorá je od nej odvodená, sekundárna). Sloveso vo význame Pred prostredníctvom vidových

predpôn alebo prostredníctvom analytických spojení s fázovými slovesami vyjadruje rôzne fázy uskutočňovaných procesov: *pustiť sa/dať sa do písania; začať písať — písať — dopísať* (nie v zmysle „niečo do konca písaním vyhotoviť", ale v zmysle „skončiť proces písania, prestať písať").

Pridaním zásahovej orientácie alebo zacielenosti na rezultát sa vety s Pr menia na vety s aktorom: *Slnko (jasne) svieti. — Slnko na nás (jasne) svieti.*

Rozšírením o ďalšie substantívum, ktoré vo vete nadobudne význam Sb, menia sa vety s Pr na vety s kauzátorom: *Vlak zapískal. — Rušňovodič zapískal na tlakovej píšťale.*

Vety s Pr sú ďalej usúvzťažnené s vetami s nositeľom stavu. Predikát často iba v závislosti od kontextu nevyjadruje momentálne prebiehajúcu činnosť Pr v jej jednotlivých fázach, ale predstavuje túto činnosť ako stálu a tým charakteristickú pre jej uskutočňovateľa, ktorý sa tak stáva nositeľom absolútneho (stále platného, charakterizačného) príznaku a širšie nositeľom stavu: *Dieťa chodí (po izbe). — Dieťa už chodí* (= už vie chodiť); *Lampa (jasne) svieti. — Lampa svieti* (= funguje, nie je pokazená).

Z hľadiska lexikálnej sémantiky plnia úlohu Pr životné i neživotné substantíva, posledné však musia označovať substancie (stroje, zariadenia, prírodné sily a pod.) ako zdroje energie schopné v Pred obsiahnutých pohybových, zmyslovo vnímateľných či dokonca rozumových aktivít (počítače, roboty a pod.):

Ivan beží/ide/skáče/dopísal/vyšiel z izby/zostal stáť uprostred izby/vstal z postele. — Otec kričí/smeje sa/plače/uvažuje/počíta. — Pes sa plazí/breše/zavýja/lezie do búdy. — Loď odplávala/zatrúbila. — Magnetofón hrá. — Slnko svieti/žiari/páli/hreje. — Potôčik zurčí. — V žilách mu prúdi krv.

Aktor (Ak) — činiteľská špecifikácia subjektového participanta, ktorú v súlade s významom slovesnej lexémy v úlohe Pred a iných participantov SŠV vo všeobecnosti charakterizujeme ako aktívneho uskutočňovateľa deja zameraného na zasiahnutie inej, neaktívnej substancie alebo na dosiahnutie istého rezultátu. Do aktívneho pôsobenia na inú substanciu sa zahŕňa aj dejovo zásahové pôsobenie na seba samého, napr. *Mama sa kúpe/češe si vlasy/pozerá na seba do zrkadla.* Na rovine gramatického významu hovoríme vtedy pri slovesách so slovkom *sa* alebo *si* o zvratnej podobe nezvratných slovies (Morfológia slovenského jazyka, 1966, s. 385 n.), formálnu zložku *sa* alebo *si* interpretujeme ako tvar zvratného zámena. Inokedy sa tvarom zámena *sa, si* vyjadruje, že ide o vzájomné pôsobenie aspoň dvoch substancií: *Deti sa držia za ruky.* Od týchto prípadov treba odlíšiť prípady s reflexívnym slovesom (zvratné *sa* alebo *si* pri nich nevyjadruje zameranosť deja na inú substanciu ani na seba samého, zasiahnutá substancia sa musí pomenovať (*Dieťa sa drží maminej ruky.*) alebo sa od zásahového vyústenia deja odhliada a vtedy Sb nemá špecifikáciu Ak, ale napr. Pr (*Deti sa smejú.*) či neaktívnu špecifikáciu nositeľa (absolútnej) vlastnosti: *Chlapec sa bije* (= často, je bitkár).

Pod zameraním deja na istý rezultát myslíme zacielenosť deja vo všeobecnosti, ktorá zahŕňa nielen činnosť zameranú na vytvorenie alebo zničenie istej (i abstraktnej) substancie, ale aj aktivitu potrebnú na získanie, dosiahnutie a pod. istej (i abstraktnej) substancie. Medzi SŠV s Ak zaraďujeme aj štruktúry, v ktorých je zasiahnutá substancia — paciens — členom potenciálnym (kontextovo doplniteľným) alebo zahrnutým v Pred: *Žiak píše* (= sloh a pod.) *o prázdninách.*; *Stavbári už omietajú* (= nahadzujú omietku).

Z formálneho hľadiska je pri špecifikáciu Ak charakteristická syntaktická forma podmetu. Od vetných štruktúr s Ak sa tvoria derivované štruktúry, v ktorých Sb nadobúda syntaktickú formu tzv. inštrumentálu agentis a jeho pozícia sa mení z obligatórnej na potenciálnu (je predpokladaným, nie záväzne vyjadreným členom) vtedy, keď si Pred napriek svojmu pasívnemu formálnemu stvárneniu tzv. opisným alebo zvratným pasívom zachováva význam zásahovo alebo rezultátovo orientovanej dejovosti. Dej sa v takýchto derivovaných vetných štruktúrach stvárňuje z pozície zasahovanej substancie: *Domy sú stavané s použitím novej technológie.*; *Izba sa upratuje až na konci týždňa.*; *Dvere sa na noc zatvárajú.* O derivované vetné štruktúry nejde, keď sa význam slovesa v úlohe Pred zmení na charakterizáciu z deja vyplynutého výsledného stavu ako absolútnej alebo relatívne stálej vlastnosti jej nositeľa. Predikát je vtedy realizovaný stavovou sponovou konštrukciou, v ktorej má trpné príčastie už adjektívnu funkciu (tak Štícha, 1984, s. 102 n.), alebo je realizovaný zvratným slovesom: *Domy sú postavené v rade za sebou.*; *Izba sa rýchlo špiní.* Inokedy Pred realizovaný zvratným slovesom predstavuje v nederivovaných vetných štruktúrach dej ako samovoľne sa uskutočňujúcu, a teda neaktívnu činnosť jej nositeľa: *Dvere sa zatvorili.*

Pri špecifikácii Pr sme uviedli, ako spolu súvisia vety, v ktorých má subjektový participant SŠV špecifikáciu Ak, s vetami so Sb špecifikovaným ako Pr: *Otec (si) píše (na stroji) prednášku.* — *Otec píše na stroji.* Vety, v ktorých má subjektový participant SŠV špecifikáciu Ak, sú ďalej usúvzťažnené s vetami, v ktorých Pred obsahuje dejovo stvárnenú charakteristiku absolútnej alebo relatívne stálej vlastnosti svojho nositeľa: *Pes hryzie kosť.* — *Pozor, pes hryzie!* Derivované vetné štruktúry s potencionálnym subjektovým participantom špecifikovaným ako Ak sú usúvzťažnené s nederivovanými vetnými štruktúrami s nositeľskými špecifikáciami subjektového participanta SŠV: *Okno bolo rozbité včera* (potenciálne prítomný Ak [niekým], Pred vyjadruje dej a je realizovaný tvarom opisného pasíva) — *Okno bolo rozbité vyše mesiaca.* (Aktor je z hľadiska stvárňovania situácie irelevantný, Pred vyjadruje stav ako relatívne stálu vlastnosť nositeľa, je realizovaný sponou + trpným príčastím.) Vety, ktoré majú sémantickú štruktúru s Ak a Pred realizovaným zvratnou podobou nezvratného slovesa, vyjadrujúcim zásahovo orientovanú činnosť zameranú na seba ako paciensa, sú usúvzťažnené s vetami, ktoré majú sémantickú štruktúru s nosite-

ľom deja a Pred realizovaným zvratným slovesom: *Mládenec sa zabil z nešťastnej lásky. — Mládenec sa zabil pri autonehode.*

Z lexikálneho hľadiska je špecifikácia Ak obsadzovaná substantívami pomenúvajúcimi živé i neživé substancie, posledné však musia mať vnútornú energiu, potrebnú na uskutočňovanie zásahovo alebo cieľovo orientovaných dejov obsiahnutých v Pred. Sú to obyčajne substantíva pomenúvajúce, rovnako ako pri špecifikácii Pr, rôzne stroje, prístroje, zariadenia a prírodné sily: *Bager nabral (lyžicou) zem.*; *Počítač vyriešil úlohu/rozhodol sa pre jednu z možností.*; *Vietor rozfukuje papiere.*; *Slnko na nás svieti/nás opaľuje.*

Kauzátor (Ka) — činiteľská špecifikácia subjektového participanta, ktorú v súlade s významom slovesnej lexémy v úlohe Pred a iných participantov SŠV vo všeobecnosti charakterizujeme ako aktívneho uskutočňovateľa priamo nepomenovanej činnosti, ktorou spôsobuje, iniciuje v Pred obsiahnutú aktívnu reakciu zasahovanej substancie. Jeho činnosť môžeme teda charakterizovať ako zásah v podobe iniciovania, spôsobovania aktívnej reakcie.

Špecifikáciu Ka nebudeme podrobovať ďalšej analýze, pretože kauzatívnym konštrukciám, t. j. sémantickým štruktúram s kauzátorom sme venovali samostatnú štúdiu (Tibenská, 1989). Uvedieme iba, že z lexikálneho hľadiska nadobúda význam subjektového participanta so špecifikáciou Ka substantívum pomenúvajúce živé, spravidla ľudské substancie, ide teda vo všeobecnosti o personický Sb: *Matka zobudila Petra.*; *Ľudia naplnili nádrž vodou.*; *Včely naplnili úľ medom.*; *Pozostalí ozdobili hrob kvetmi.*; *Šofér zabočil autom doprava.*; *Maliar nadchol Karola svojím obrazom.*

Realizátor (Re) — činiteľská špecifikácia subjektového participanta na prechode k nositeľským špecifikáciám, ktorú v súlade s významom slovesnej lexémy v úlohe Pred a v súlade s inými participantmi SŠV môžeme charakterizovať ako uskutočňovateľa, ktorý sebou, svojou substanciou realizuje zásahovo zameraný dej obsiahnutý v Pred a tým spôsobuje zasahovanej substancii zmenu stavu či stav ako relatívne stálu vlastnosť.

Od SŠV s realizátorom rozčleneným na celok a jeho časť alebo vlastnosť typu *Syn nahneval otca svojím výzorom* alebo s nerozčlenene stvárneným Re *Synov výzor nahneval otca* treba odlíšiť SŠV s Ka a denotátovo spätým mediatívom ako jeho istým prejavom, t. j. istou činnosťou: *Syn nahneval otca svojím správaním* (= syn spôsobil, že jeho správanie nahnevalo otca). Zo SŠV s Ka je možné odstránením Ka osamostatniť vetné štruktúry s Re: *Synovo správanie nahnevalo otca. Správanie syna nahnevalo otca.*

Od viet s Ak sa vety s Re odlišujú tým, že v SŠV s Re nejde o vynakladanie vnútornej energie pri uskutočňovaní zásahovo orientovaného deja, ale iba o realizovanie deja vlastnou substanciou (séma aktívnosti je preto v týchto SŠV oslabená, séma úmyselnosti, zámernosti sa v Pred vyskytuje iba pri personickom Re). Od viet, v ktorých je subjektový participant SŠV špecifikovaný ako Ak, sa

vety so Sb špecifikovaným ako Re odlišujú ďalej derivačnými schopnosťami a sústavou vzťahov k lexikálne podobným vetám s inými špecifikáciami Sb.

Vety, ktoré majú Sb sémantickej štruktúry špecifikovaný ako Re, môžu tvoriť derivované vetné štruktúry vtedy, keď si Pred zachováva svoj význam zo sémanticky aj syntakticky aktívnej východiskovej vety (vtedy je trpné príčastie súčasťou opisného pasíva): *Detský krik/krik detí budí/vyrušuje otca.* → *Otec je budený/vyrušovaný detským krikom/krikom detí.* O derivované vetné štruktúry ide aj vtedy, keď sloveso so slovkom *sa* neoznačuje samovoľne sa uskutočňujúci dej, ale vyžaduje obligatórnu či potenciálnu prítomnosť subjektového participanta so špecifikáciou Re (hoci v nepodmetovej syntaktickej forme): *Prach pokrýva/ /pokryl nábytok.* → *Nábytok sa pokrýva/pokryl prachom.*

O vzájomne usúvzťažnených, nie derivovaných vetných štruktúrach hovoríme vtedy, keď podobné, nie však zhodne lexikálne obsadené vetné štruktúry majú odlišný význam svojich komponentov, a teda odlišnú sémantickú štruktúru. S vetami s Re typu *Detský krik/krik detí zobudil otca* sú takto usúvzťažnené vety, v ktorých má predikátový význam zvratné sloveso označujúce samovoľne alebo mimovoľne prebiehajúcu zmenu stavu organizmu: *Otec sa zobudil (na detský krik/na krik detí).* V uvedenej vete má Sb špecifikáciu nositeľa zmeny stavu, fakultatívne (uvedený v okrúhlej zátvorke) je prítomný konkretizátor, ktorý pri rovnakom lexikálnom obsadení vo vete s Re mal subjektový vetný význam. Za vzájomne usúvzťažnené, nie derivované považujeme aj vety s neaktívnou špecifikáciou subjektového participanta a Pred realizovaným stavovou sponovou konštrukciou *byť* + trpné particípium. Lexéma, ktorá má vo vetách s Re význam Sb, je v týchto usúvzťažnených vetách iba fakultatívne prítomným konkretizátorom: *Voda plní/naplnila vaňu.* — *Vaňa je naplnená (vodou).*

Odlišným kontextom je podmienená usúvzťažnenosť viet so Sb špecifikovaným ako Re a viet so Sb špecifikovaným ako nositeľ absolútnej vlastnosti: *Kyselina leptá/rozleptáva pokožku.* Ak dej prebieha teraz, aktuálne, ide o SŠV s Re a vtedy je možné utvoriť derivovanú vetnú štruktúru: *Pokožka je rozleptávaná kyselinou.* Ak však Pred charakterizuje absolútne (= vždy) platiacu vlastnosť kyseliny, potom ide o SŠV s nositeľom vlastnosti.

Z formálneho hľadiska je pre špecifikáciu Re charakteristická syntaktická forma podmetu. V nepodmetovej syntaktickej forme sa vyskytuje iba v spomenutých derivovaných vetných štruktúrach.

Z lexikálneho hľadiska je špecifikácia Re obsadzovaná najčastejšie substantívami pomenúvajúcimi neživé substancie či dokonca psychické alebo fyzické stavy organizmu a pod. Musí však byť zachovaná podmienka, že tieto substancie môžu sebou, svojím zložením, svojou podstatou realizovať dej obsiahnutý v Pred: *Kuchynské vône naplnili byt.*; *Horúčka rozpálila chlapca/chlapcovu tvár.* V prípade denotátovo rozčleneného Re na celok a jeho časť alebo vlastnosť je Re lexikálne stvárnený alebo rozčlenene [*Obraz ma nadchol (svojou farebnosťou/*

svojou kompozíciou)], pričom pomenovanie časti alebo vlastnosti je prítomné iba fakultatívne, alebo je takýto Re lexikálne stvárnený ako jeden celok: *Farebnosť obrazu ma nadchla.*; *Kompozícia obrazu ma nadchla.* Ak má vetný význam Re substantívum pomenúvajúce živé, spravidla ľudské organizmy, potom tieto organizmy vykonávajú dej obsiahnutý v Pred úmyselne, zámerne, avšak rovnako sebou, t. j. svojím telom: *Ľudia zaplnili ulice* (= sebou, svojimi telami).

V štúdii sme sa snažili uviesť objektívne a pritom komplexné kritériá na vyčlenenie jednotlivých aktívnych, v našej terminológii činiteľských špecifikácií subjektového participanta SŠV. Pokúsili sme sa vystihnúť, čím sú jednotlivé špecifikácie charakteristické, čím sa navzájom odlišujú a čo ich navzájom spája. K spoločným príznakom patrí predovšetkým jednotné formálne stvárnenie vo východiskových vetných štruktúrach syntaktickou formou podmetu. Možnosť tvorby derivovaných štruktúr, a teda nepodmetového stvárnenia subjektového participanta, je už pri rozličných špecifikáciách rôzna (vyskytuje sa iba pri špecifikácii Ak a Re). Odlišné sú pri jednotlivých aktívnych špecifikáciách Sb aj vzťahy k lexikálne podobne obsadeným vetným štruktúram s rozdielnou sémantickou štruktúrou a selektívne obmedzenia na lexikálne obsadenie Sb.

Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava, Panská 26

Bibliografia

ARISTOVA, E. B.: Kategorija subjekta i agentivnyje sintaksemy v sovremennom anglijskom jazyke. In: Kategorija subjekta i objekta v jazykach različnych tipov. Red. S. D. Kacneľson. Leningrad, Nauka 1982, s. 45—64.

ARUTJUNOVA, N. D.: Predloženije i jego smysl. Logiko-semantičeskije problemy. Moskva, Nauka 1976. 380 s.

DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. Slovo a slovesnost *32*, 1971, s. 193—207.

DANEŠ, F.: Věta a text. Studie ze syntaxe spisovné češtiny. Praha, Academia 1985. 234 s.

DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 270 s.

DOKULIL, M. — DANEŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha, Nakladatelství ČSAV 1958, s. 231—246.

FILLMORE, Ch. J.: The case for case (1968) — ruský preklad Delo o padeže. In: Novoje v zarubežnoj lingvistike. 10. Moskva, Progress 1981 (a), s. 369—495.

FILLMORE, Ch. J.: The case for case reopened (1977) — ruský preklad Delo o padeže otkryvajetsa vnov. In: Novoje v zarubežnoj lingvistike 10. Moskva, Progress 1981 (b), s. 496—530.

FILLMORE, Ch. J.: Subjekty, komunikující a role. In: Studie z transformační gramatiky II. Interpretativní a generativní sémantika. Preložila E. Hajičová a kol. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1976, s. 215—233.

HAUSENBLAS, K.: Subjekty v promluvě. In: Sesja naukowa Międzynarodowej komisji budowy gramaticznej języków słowiańskich. Red. S. Urbańczyk. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łodź, Wydawnictwo PAN 1971, s. 217—223.

KACNEĽSON, S. D.: Tipologija jazyka i rečevoje myšlenije. Leningrad, Nauka 1972. 216 s.

KACNEĽSON, S. D.: O kategorii subjekta predloženija. In: Universaliji i tipologičeskije issledovanija. Meščaninovskije čtenija. Red. V. N. Jarceva. Moskva, Nauka 1974, s. 104—124.

KOKORINA, S. I: O semantičeskom subjekte i osobennosťach jego vyraženija v russkom jazyke. Moskva, Izdateľstvo Moskovskogo universiteta 1979. 77 s.

Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.

PAULINY, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Štúdia lexikálno-syntaktická. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 116 s.

SGALL, P. a kol.: Úvod do syntaxe a sémantiky. Některé nové směry v teoretické lingvistice. Praha, Academia 1986. 200 s.

SKALIČKA, V.: Das Wesen der Morphologie und der Syntax. In: Acta Universitatis Carolinae — Philologica. 3. Slavica Pragensia IV. Red. V. Barnet a i. Praha, Univerzita Karlova 1962, s. 123—127.

ŠTÍCHA, F.: Utváření a hierarchizace struktury větného znaku. Praha, Univerzita Karlova 1984. 129 s.

TIBENSKÁ, E.: Dialektický protiklad aktívnosti a neaktívnosti pri syntaktickom stvárňovaní objektívnej reality. In: Funkční lingvistika a dialektika. Linguistica XVII/2. Red. J. Nekvapil — O. Šoltys. Praha, Ústav pro jazyk český ČSAV 1988, s. 329—335.

TIBENSKÁ, E.: Kauzatívne konštrukcie z hľadiska sémantickej štruktúry. Jazykovedný časopis, *40*, 1989, s. 21—31.

ZOLOTOVA, G. A.: Očerk funkcionaľnogo sintaksisa russkogo jazyka. Moskva, Nauka 1973. 217 s.

ZOLOTOVA, G. A.: O subjekte predloženija v sovremennom russkom jazyke. Filologičeskije nauki. Naučnyje doklady Vyššej školy. Moskva 1981, s. 33—42.

СУБЪЕКТ И ЕГО АКТИВНЫЕ (ДЕЯТЕЛЬСКИЕ) СПЕЦИФИКАЦИИ

Резюме

В статье анализируются и классифицируются основные понимания субъекта (Сб) и семантической структуры предложения (ССП). ССП представлена как языковая категория значения, возникшая соединением и взаимовлиянием лексического, словообразовательного, морфологического и синтаксического значений отдельных компонентов предложения. Сб с точки зрения семантики предложения характеризуется как тот партиципант ССП, который очень тесным образом (отношением взаимодействия) связан с предикатом (Пред). В интерпретации автора безсубъектные предложения представляют собой предикативно-субъектное единство. Сб по мнению автора в предложении только один. Включение нового Сб способствует одновременно нейтрализацию предшествующего Сб и изменение Пред.

Автор предлагает типологию Сб на основе спецификации его значения. Для членения этих спецификаций используются критерий активности и неактивности. Таким образом выделяются отдельные активные спецификации: Процессор, Актор, Каузатор, Реализатор. Их подробная характеристика дается на основе единства семантических, синтаксических, морфологических и лексических признаков и одновременно на основе отношения к тем ССП, которые имеют совсем другую спецификацию Сб.

ROZHĽADY

VYMEDZOVANIE FRAZEOLÓGIE A TZV. FRAZEOLOGICKÁ PARAMETRIZÁCIA

JOZEF MLACEK

Skutočnosť, že sa frazeológia formovala ako osobitná jazykovedná disciplína oveľa neskôr než základné jazykovedné odbory, zreteľne poznačila celý jej doterajší vývoj, vývin jej metodológie aj konkrétnych bádateľských metód. Hľadanie miesta frazeológie medzi jazykovednými disciplínami a určovanie jej vzťahov k týmto disciplínam, vymedzovanie jej predmetu a jeho odlišovanie od predmetu ostatných disciplín, charakteristiky jej základnej jednotky a špecifikovanie jej vzťahov k iným jazykovým jednotkám, vymenúvanie a rozbor znakov tejto jednotky, to všetko patrilo a patrí k permanentne sledovaným otázkam frazeologickej teórie. Neprestajné návraty bádateľov k týmto otázkam však dosť často vyvolávajú dojem istej stagnácie, ba i predstavu, že sa celá teória frazeológie pohybuje akoby v začarovanom kruhu.

Spomenutá skepsa sa najčastejšie prejavuje pri riešení konkrétnych otázok, keď treba napríklad odlíšiť frazeologickú jednotku od lexikálnej jednotky alebo od termínu, keď treba určiť hranicu medzi frazémou a syntagmatickým slovným spojením, medzi frazémou a zloženým slovným tvarom. Naznačená situácia je pre frazeologickú teóriu priamou výzvou, aby opätovne a prehĺbene skúmala uvedené problémy, aby sa usilovala o také vymedzenie frazémy, ktoré bude vyhovovať aj teoretickým požiadavkám, aj sa bude môcť spoľahlivejšie a presvedčivejšie aplikovať v jazykovej praxi, teda pri rozličných praktických opisoch a uplatneniach frazém. Riešenie týchto úloh si kladie za cieľ aj tento náš príspevok, a to: a) charakterizovať doterajšie postupy pri vymedzovaní frazeológie metódou uvádzania rozličných znakov, vlastností frazém, naznačiť ich možnosti, ale aj prípadné ohraničenia alebo nedostatky; b) systematickejšie analyzovať novú metódu frazeologickej parametrizácie; c) konfrontáciou metódy parametrizácie s predchádzajúcimi postupmi vydeľovania základných znakov frazémy naznačiť možnosti prehĺbenia celého opisu frazémy a frazeológie. Keďže podstatná časť doterajších spôsobov vymedzovania frazémy patrí do okruhu prvej uvedenej úlohy, vlastný rozbor celej problematiky vymedzovania frazém začneme pohľadom práve na túto oblasť otázok.

Ak chceme pri analýze doterajších spôsobov vymedzovania frazeológie a frazémy sledovať skôr metodologickú stránku týchto postupov ako ich taxonómiu (tú napokon pomerne systematicky podávajú aj vysokoškolské učebnice frazeológie, medzi nimi aj Slovenská frazeológia; Mlacek, 1984, najmä s. 33—46), musíme predovšetkým konštatovať základný fakt, že v tejto oblasti zaznamenala frazeologická teória zreteľný vývin, v ktorom možno zistiť niekoľko osobitných etáp v prístupe k vymedzovaniu frazémy. Pretože tu ide o otázky pozoruhodné nielen z hľadiska dejín frazeológie, ale aj o podstatné prvky celej frazeologickej teórie, pristavíme sa pri spomenutých etapách rozpracúvania tejto problematiky trochu podrobnejšie.

1. Prvú etapu uvedeného vývinu, a to v zmysle chronologickom aj vecne, predstavujú tie prístupy k vymedzovaniu frazémy a frazeológie, v ktorých sa jednotka tejto jazykovej oblasti vydeľuje pomocou jediného znaku. Tomuto znaku sa v príslušných teóriách pripisuje rozlišovacia sila: jednotka, ktorá danú vlastnosť má, patrí do frazeológie, zatiaľ čo jednotka, ktorá ju nemá, stojí mimo frazeológie, nie je frazémou, frazeologickou jednotkou. Najvýraznejšie sa takýmto spôsobom interpretovala ekvivalentnosť frazémy so slovom, ktorá sa v teórii uplatňovala najmä na samom začiatku osobitného rozvoja frazeológie ako novej jazykovednej disciplíny. Na tomto mieste sa netreba osobitne vracať k charakteristike tohto kritéria frazeologickosti: všestranne a v potrebnej hĺbke to urobila samarkandská konferencia z r. 1971, ktorá jednak ukázala, že toto kritérium pre frazeológiu nestačí, pretože v jednom smere neúmerne zužuje hranice frazeológie (vylučuje z nej napr. všetky ustálené jednotky s vetnou stavbou) a v druhom zasa umožňuje ich rozširovanie (napríklad o zložené termíny), a jednak nahradila kritérium ekvivalentnosti frazémy so slovom vyčlenením širšieho kritéria tzv. súvzťažnosti medzi obidvoma jednotkami. Hoci sa tu opäť ostávalo iba pri jedinej vlastnosti frazém, komplexná povaha tohto príznaku umožnila nielen adekvátnejšie hodnotiť vzťah medzi frazémou a slovom, ale primeranejšie vidieť aj postavenie frazeológie medzi ostatnými jazykovednými disciplínami.

S podobnou naliehavosťou a v rovnakej funkcii, totiž ako jediný znak frazeológie a teda aj ako kritérium frazeologickosti, najmä v začiatočnej fáze rozvoja frazeológie v ZSSR uplatňovali v jednotlivých teoretických koncepciách ešte idiomatickosť (chápaná ako doslovná nepreložiteľnosť frazémy do iného jazyka, teda z dnešného hľadiska tzv. medzijazyková idiomatickosť), ďalej petrifikovanosť spojenia, reprodukovanosť frazémy a zriedkavejšie aj ďalšie vlastnosti (napr. významová nerozložiteľnosť, formálna rozčlenenosť a pod.). O všetkých týchto vlastnostiach však platí konštatovanie, že sa veľmi zavčasu prestali pokladať za jediné kritérium frazeologickosti istého spojenia, a to niekedy preto, že nové výskumy ukázali neoprávnenosť ich uplatňovania v danej funkcii (platí to napr. o idiomatickosti v spomínanom chápaní), inokedy

zasa preto, že sa ináč začala interpretovať ich hodnota a ony sa priradili k iným príznakom frazémy ako jedna zo zložiek komplexnejšieho prístupu k frazéme a frazeológii (takto napr. kritérium reprodukovanosti ako súčasť širšie chápanej ustálenosti frazém pri novšom prístupe k ustálenosti v Kuninovej interpretácii).

Spoločným nedostatkom všetkých uvedených prístupov, pri ktorých sa jediná vlastnosť frazémy určovala ako jej dištinktívna vlastnosť, ako delidlo medzi frazeológiou a nie-frazeológiou, bolo to, že každý z týchto príznakov vystihoval iba istú skupinu frazém. Sama povaha frazeológie, jej vnútorná diferencovanosť, jej viacvrstvovosť, významová i tvarová rozmanitosť, to všetko priviedlo frazeologickú teóriu k tomu, že prestala pokladať za výlučné kritérium frazeologickosti istého spojenia jediný znak, hoci aj ten najfrekventovanejší a najtypickejší a hľadala iné prístupy k pochopeniu podstaty jednotiek frazeológie i podstaty celej tejto disciplíny.

2. Osobitným stupňom vo vývine pri vymedzovaní frazémy a celej frazeológie boli také prístupy, v ktorých sa nevychádzalo z určovania základnej vlastnosti, prípadne viacerých vlastností frazémy, ale sa hľadala metóda, ktorou možno frazému spoľahlivo odlíšiť od iných jazykových jednotiek. Pozadím takéhoto odlišovania sa stali voľné slovné spojenia, voľné kontexty (kontextologická metóda N. N. Amosovovej i v mnohom príbuzná metóda L. V. Archangeľského), ďalej štruktúrno-sémantické modely takýchto voľných slovných spojení (pôvodná Mokijenkova metóda porovnávania štruktúrnych a sémantických vlastností frazém a príslušných voľných syntaktických modelov) alebo napokon spôsoby, možnosti, akými sa frazéma zapája do kontextu (Tagijevova metóda okolia taxonomicky vyratúvajúca desiatky kontextových konfigurácií jednotlivých štruktúrnych typov frazém). Ani jedna z týchto metód sa nestala vo frazeológii univerzálnou, všetky však mali dosah a vplyv na ďalší rozvoj výskumu frazeológie, pretože v každej z nich sa obracala pozornosť na dovtedy nesledované rozmery frazeológie, na netradičné stránky jej jednotiek. Tým sa zároveň urobili podstatné kroky pri rozvíjaní vlastných metód frazeologického výskumu i pri budovaní pevnejších základov frazeológie ako novej jazykovednej disciplíny.

3. Nadväzujúc — a to súhlasne, ale aj polemicky — na obidva doteraz uvedené postupy pri vymedzovaní frazém, v ďalšej etape frazeologická teória rozvila také výklady, pri ktorých sa východiskom stáva určovanie viacerých podstatných znakov frazémy. Tento postup sa v súčasnej teórii stal rozhodujúcim, hoci sú pri ňom badateľné rozdiely, pokiaľ ide o jednotlivé vlastnosti frazémy, s ktorými tá-ktorá koncepcia počíta, ďalej pokiaľ ide o spojenie týchto vlastností aj o ich vyjadrenie. Aj v rámci tohto jedného spoločného prístupu (určovanie frazémy viacerými znakmi) možno zistiť viacero osobitných podtypov vymedzovania frazém. Ide tu najmä o takéto prípady:

a) Pri vymedzovaní frazémy sa uvádza viacej vlastností, pričom sa neurčuje

ich vzájomný vzťah. Je to prostý výpočet viacerých znakov. Takýto postup prevládal na samom začiatku uplatňovania viacerých znakov frazémy. V snahe vystihnúť čo najviac znakov frazémy, sa tu vedľa seba jednoducho radia podstatné aj nepodstatné vlastnosti, vlastnosti všeobecné i vlastnosti príznačné iba pre isté skupiny frazém a pod. Náznaky takéhoto postupu boli aj v prvých prácach o slovenskej frazeológii.

b) Rozvitím takéhoto postupu je také vymedzovanie frazém, pri ktorom sa frazéma určuje pevnou konfiguráciou istých znakov, pričom medzi príslušnými znakmi sú presne vymedzené vzájomné vzťahy, určuje sa ich vzájomný pomer, poriadok. Takto postupujeme aj vo väčšine našich prác, v ktorých sa frazéma charakterizuje ustálenosťou, expresívnosťou a sémantickou transformovanosťou (porov. Mlacek, 1984 a i.).

c) Ešte ďalej zachádza postup, pri ktorom sa vlastnosti frazémy vidia vo vzájomných opozíciách, v pevných systémových súvislostiach. Týmto postupom sa vyznačujú novšie práce V. M. Mokijenka (1980). Tento postup jednak dovoľuje uviesť typické znaky frazémy aj so vzťahmi medzi nimi, jednak určiť intenzitu ich zastúpenia v rozličných frazémach, čím sa vystihujú aj systémové, ale aj vývinové tendencie v celej frazeológii aj pri jednotlivých frazémach. Takýto postup sa ukazuje ako bádateľsky aj metodicky produktívny a pre adresáta inštruktívny (výrazne to potvrdzujú aj úspešné Mokijenkove popularizačné práce *V glub pogovorki* a *Obrazy russkoj reči*).

d) Do tejto kategórie vymedzovacích postupov zaraďujeme aj niektoré také koncepcie, ktoré síce explicitne uvádzajú iba jednu podstatnú vlastnosť frazém, ale v skutočnosti ide o komplexné označenie súboru viacerých porovnateľných znakov frazémy. Napríklad F. Čermák (1985) vo svojich prácach o českej frazeológii v takomto zmysle hovorí o anomálnosti frazém, ale v skutočnosti tu ide o nepravidelnosti na rovine tvarovej, syntaktickej aj významovej. Podobne napríklad aj A. V. Kunin hovorí bežne iba o ustálenosti frazém, ale za touto jeho tzv. makroustálenosťou je ustálenosť používania, morfologická a syntaktická ustálenosť, ba aj ustálenosť významu a ustálenosť lexikálneho zloženia frazémy.

e) Napokon sem treba zaradiť aj také prístupy, ktoré pri vymedzovaní alebo definovaní frazémy explicitne neuvádzajú nijaké jej vlastnosti, ale za celým ich postupom opisu alebo výkladu je istý systém viacerých znakov frazémy. Tak napríklad U. Weinreich (a po ňom v niektorých prácach aj A. M. Lewicki a V. N. Telija) predpokladá ustálenosť spojenia, jeho metaforizáciu, ohraničenú syntaktickú spájateľnosť (Weinreich, 1969).

Cieľom predchádzajúceho výkladu prvej v úvode nastolenej otázky nebolo podať vyčerpávajúci a ucelený prehľad doterajších postupov pri vymedzovaní frazeológie. Takéto prehľady sa sporadicky už vyskytujú vo frazeologickej literatúre (u nás ho najnovšie podal P. Ďurčo, 1990). Náš výklad sa viacej

upriamuje na vývin samej metodológie frazeológie, pričom zachytáva rámcové smerovanie frazeologickej teórie pri riešení sledovanej základnej problematiky celej frazeológie. Toto smerovanie ukazuje, že vývin frazeologickej teórie tu postúpil od zjednodušených a zjednodušujúcich prístupov ku komplexnejším a teoreticky aj metodologicky adekvátnejším spôsobom vymedzovania frazeológie. V našom rozbore sa však aj pri jeho stručnosti a náznakovosti odhalili aj isté rozpory medzi jednotlivými prístupmi k frazeológii, k vymedzovaniu jej hraníc (stále napríklad trvajú spory okolo zaraďovania zložených termínov do frazeológie, okolo hodnotenia tzv. minimálnych frazém), rozpory, ktoré sa potom markantne prejavujú pri slovníkovom zachytávaní frazeologického fondu jazyka. Napriek mnohým pozitívnym výsledkom doterajšie prístupy k vymedzovaniu frazém nedokážu vždy poskytnúť jazykovej praxi, ale vlastne ani ďalšiemu rozvoju samej frazeologickej teórie v sledovaných okruhoch problematiky ďalšie spoľahlivejšie a presvedčivejšie podnety a riešenia. V takejto situácii celkom prirodzene vystupujú do popredia novšie metódy a postupy. Jedným z takýchto pokusov o rozvitie a prehĺbenie opisu a výkladu frazém aj celej frazeológie ako jazykovednej disciplíny sa v súčasnom období stáva metóda frazeologickej parametrizácie.

O frazeologických parametroch a o frazeologickej parametrizácii sa v teórii explicitne hovorí iba krátky čas. Celú túto problematiku uviedli do odbornej literatúry až kolektívy i jednotliví bádatelia na konferencii *Frazeologizmus a jeho lexikografické spracovanie* (konferencia sa uskutočnila v Moskve r. 1987 a už pred ňou boli publikované skrátené verzie príspevkov alebo tézy referátov v rovnomennom zborníku). Ako sa uvádza v jednom z prvých a kľúčových referátov tohto zborníka (Borisova a kol., s. 9-18), názov frazeologické parametre sa utvoril paralelne podľa Karaulovovho termínu lexikografické parametre. Práve pri tejto analógii sa však vynára aj istá rozdielnosť medzi obidvoma názvami. Presnou paralelou k názvu lexikografické parametre, určenému pre oblasť slovníkového spracovania slovnej zásoby, by v sfére spracúvania frazém mal byť názov frazeografické parametre alebo — ak sa neuznáva špecifickosť slovníkového spracovania frazém v porovnaní s lexikografickým opisom slov — tiež názov lexikografické parametre. Vo viacerých príspevkoch sa však jednotne uplatňujú názvy frazeologické parametre, frazeologická parametrizácia. Ďalej ukážeme, že tento posun nie je náhodný alebo neuvedomovaný, že je naopak celkom premyslený a odôvodnený, pretože na rozdiel od lexikografických parametrov tu nejde iba o parametre frazém do frazeologického slovníka, ale aj o širšiu charakteristiku frazeológie všeobecne (teda aj mimo slovníka). Nazdávame sa, že s takýmto posunom možno súhlasiť a že s novým názvom treba rátať práve v takomto význame.

Hneď v úvode rozboru frazeologických parametrov treba vyzdvihnúť najmä dva fakty, ktoré túto metódu vymedzovania a opisu frazeológie dosť podstatne

odlišujú od všetkých prístupov spomínaných v predchádzajúcom výklade: 1. Frazeologické parametre sa vyznačujú tým, že sú „sposobny otraziť ne toľko suščestvennyje priznaki samogo objekta-jazyka, no i naučnyje znanija ob objekte" (Dobrovoľskij, op. cit., s. 24), alebo že sú to „konstrukty, otobražajuščije lingvističeskoje znanije o svojstvach FJe" (Borisova a kol., op. cit., s. 9). Máme teda do činenia s postupom, pri ktorom sa na spoľahlivé vymedzenie frazémy uplatňujú nielen vlastné znaky frazémy, jej ontologické kvality, lež aj všetko to, čo o danej jednotke dokáže „povedať" lingvistické poznanie, teda aj gnozeologické príznaky frazémy. 2. Ešte závažnejší je fakt, že nová metóda sa usiluje zachytiť všetky možné, dostupné znaky, parametre opisovanej jednotky. Je to teda zásadný obrat v metodike i metodológii výkladu frazém: Kým v predchádzajúcich prístupoch išlo o vystihnutie podstaty frazémy a celej frazeológie jediným znakom, prípadne veľmi ohraničeným počtom vlastností (najvyšší počet sa uvádza v Mokijenkových opozíciách, avšak ani tu vlastne nejde o desať vlastností v piatich opozíciách, aj tu je počet znakov tiež oveľa užší), nová metóda práve naopak nechce obísť nijakú z relevantných vlastností frazémy. Pri značnej štruktúrnej aj významovej členitosti frazeológie je skutočne potrebných veľa znakov, parametrov, aby sa dostatočne vymedzilo správne uplatňovanie všetkých frazém. Parametre majú totiž slúžiť najmä na to, aby sa aj v takejto citlivej a značne idiomatizovanej časti jazykového systému dosiahla náležitá jazyková kompetencia používateľov (Borisova a kol., op. cit., s. 18).

Ak už pri predchádzajúcich prístupoch k vymedzovaniu frazeológie nestačil prostý výpočet znakov frazémy, ale sa určovali ich vzájomné vzťahy (raz sa určovala pevná konfigurácia týchto vlastností, resp. istý algoritmus pri ich uplatňovaní, inokedy sa zasa videli vo vzájomných opozíciách), ani pri frazeologickej parametrizácii nemožno vystačiť s jednoduchým radením parametrov vedľa seba. Pri ich pomerne veľkom počte a najmä pri ich rozvrstvení sa celkom prirodzene dostáva do popredia úloha určiť ich platnosť a hodnotu pri vymedzovaní frazeológie. Už prvé náznaky ich triedenia ukazujú, že tu treba rátať s viacerými skupinami, typmi parametrov, pričom jedny z nich sa výraznejšie viažu na slovníkové zachytenie a spracovanie frazémy (napr. otázka určenia základnej podoby frazémy), iné zasa majú všeobecnejšiu povahu. Práve v takomto zmysle napríklad citovaná V. N. Telijová (op. cit., s. 98) hovorí až o siedmich zónach frazeologických parametrov, spomínaná E. G. Borisovová s kolektívom (op. cit., s. 10-11) tiež o viacerých typoch parametrov, pričom rámcovo rozdeľuje všetky parametre na tzv. vonkajšie a vnútorné a hovorí potom o vonkajšej a vnútornej parametrizácii frazém. Aby sme mohli v tomto rozbore určiť hodnotu jednotlivých parametrov aj celej parametrizácie pri vymedzovaní frazém, musíme sa najskôr zamyslieť nad povahou samých frazeologických parametrov.

Je príznačné, že všetci autori, ktorí s takýmto postupom vymedzovania

frazém rátajú, na prvé miesto, resp. do prvej zóny kladú sémantickú charakteristiku frazémy. Pokiaľ však ide o rozsah a hĺbku zachytenia, tu sa už vyskytujú dosť zreteľné rozdiely medzi jednotlivými prístupmi. Kým napríklad A. Menacová (op. cit., s. 125) hovorí jednoducho o zachytení sémantiky frazémy, u ďalších autorov sú aj ďalšie špecifikácie tohto zachytenia. Tak napríklad K. D. Pilz (1987, s. 138) menovite spomína diferenciačné sémantické príznaky, V. N. Telijová (op. cit., s. 98) hovorí zasa výslovne o kategoriálno-gramatickej zóne. Najpodrobnejšie žiada túto časť charakteristiky frazém zachytiť E. G. Borisovová s kolektívom (op. cit., s. 9-10), ktorá tu jednak očakáva najskôr presupozičné uvedenie sémantiky frazémy rozvité potom v definícii alebo výklade a jednak zvýrazňuje komplexný charakter sémantiky frazém, keď za ňou vidí viaceré makrokomponenty, konkrétne kategoriálno-gramatický, denotatívny a konotatívny makrokomponent (doplnený potom ešte štylistickým makrokomponentom), pričom za každým z týchto makrokomponentov môže sa podľa ich chápania skrývať celý zväzok elementárnych frazeologických parametrov (op. cit., s. 13).

Uvedené sémantické charakteristiky frazém sú pozoruhodným rozvitím doterajších rámcových, všeobecných charakteristík významovej platnosti frazém. Osobitne treba v týchto súvislostiach upozorniť na tieto skutočnosti:

1. Ako špecifická významová charakteristika, osobitný parameter sa tu vyžaduje vystihnutie kategoriálneho významu frazémy, na ktorý sa v predchádzajúcich výkladoch frazeológie dosť často zabúdalo. Patrí zaiste aj k zásluhám prác V. P. Žukova (1978), že sa tu s týmto parametrom ráta hneď na začiatku opisu frazémy. Táto požiadavka je tým naliehavejšia, že význam mnohých frazém sa vyznačuje ambivalentnosťou svojej kategoriálnej platnosti. Je pritom príznačné, že sa objavil aj hlas hovoriaci výslovne o nekategoriálnej povahe frazém (Lewicki, 1987 a, s. 32). Zdá sa však, že touto formuláciou sa tiež mieri práve na prípady spomínanej ambivalentnosti kategoriálneho významu niektorých druhov frazém.

2. Rovnako dôležitá je aj požiadavka určovať denotatívny význam frazémy. Práve táto zložka opisu významu frazém patrí k najzložitejším otázkam, lebo ekvivalentácia frazémy jedným slovom, slovným spojením alebo celým opisom vždy naráža na isté ťažkosti. Nie je nijako náhodné, že viacerí teoretici frazeológie ani nehovoria o význame frazémy, ale skôr iba o jej interpretácii a podobne. V našej odbornej literatúre napríklad F. Miko (Miko a kol., 1985) práve v takomto zmysle hovorí o tzv. archiséme frazémy. Treba ešte vyzdvihnúť fakt, že pokiaľ ide o zachytenie tohto parametra v rámci celého opisu frazémy, v sledovaných prácach sa odkrýva viacej možných postupov. Podľa V. N. Telijovej (op. cit.) pred vlastnou definíciou denotačného významu frazémy musí byť ešte zachytená zóna hyperoným, podľa A. M. Lewického (1987 b, s. 28) zasa môže ísť až o štyri druhy definovania tohto významu.

3. Novšie výsledky frazeologických výskumov sa pri vymedzovaní parametrov odrážajú v tom, že sa tu hovorí ako o osobitnom parametri, resp. osobitnom zväzku parametrov o konotácii, o ktorej sa všeobecne vie, že vo význame frazémy máva oveľa podstatnejšiu funkciu ako vo význame slova. V niektorých citovaných prácach sa pritom zdôrazňuje, že konotácia dopĺňa denotatívny makrokomponent a zároveň v sebe implikuje množinu štylistických parametrov (Borisova a kol., op, cit., s. 13).

4. Istým prekvapením je to, že obraznosť, metaforizovanosť vo frazémach sa neuvádza v tomto bode, v tejto zóne parametrov, ale až v ďalších rovinách parametrizácie. Je to síce vlastnosť, ktorá evidentne súvisí aj so štylistickými parametrami, ale spätosť denotatívnych parametrov práve s touto vlastnosťou je oveľa podstatnejšia pre adekvátne vystihnutie vecného významu frazémy. Isté vysvetlenie uvedeného postupu možno hľadať v tom, že v slovníkovom hesle obraznosť frazémy zvyčajne akosi logicky vyplýva z porovnania vlastného zloženia frazémy a výkladu, resp. definície jej denotatívneho významu, no na druhej strane vidieť aj úsilie autorov tejto metódy o osobitné vyčlenenie parametra obraznosti.

Veľká pozornosť pri frazeologickej parametrizácii sa venuje syntaktickej charakteristike a určeniu morfologických, paradigmatických možností frazémy a jej komponentov. Táto stránka frazeológie sa síce sledovala pri všetkých fundovanejších a systematickejších predchádzajúcich prístupoch k vymedzovaniu frazém, a to najmä v súvislosti so syntaktickou a morfologickou ustálenosťou frazeológie, ale predkladaná nová metóda ukazuje na potrebu prehĺbiť obidve tieto charakteristiky frazém. Spresnenie vymedzenia a opisu sa tu ukazuje vo viacerých smeroch, a to aj v súvislosti so štruktúrnym typom príslušných frazém. Spomedzi viacerých stránok tejto roviny parametrizácie si osobitnú zmienku zasluhujú najmä tieto skutočnosti:

1. Zdanlivo iba formálnym a iba pre slovníkový opis frazém závažným momentom je určovanie tzv. základnej formy frazémy, čo je osobitne dôležité najmä pri slovesných frazémach. Zvyčajne sa postupovalo tak, že pokiaľ to bolo možné, slovesné frazémy sa uvádzali v infinitívnej forme slovesnej zložky. Pravdaže, nedalo sa to vždy, niekedy bolo treba uviesť frazému v 3. alebo v 2. osobe, no vo všetkých ostatných prípadoch sa uprednostňovala forma s infinitívom. Práve na pozadí príslušných parametrov sa pri novej metóde ukazuje, že infinitívna forma síce naznačuje širšie možnosti tvorenia istých paradigmatických foriem danej frazémy, ale na druhej strane sa ňou zastierajú také dôležité parametre, ako je možnosť uplatnenia životného alebo neživotného subjektu alebo objektu pri frazéme, resp. možnosť spojenia frazémy so životnou alebo neživotnou zložkou kontextu. V novších prácach (napr. Pilz, 1987; Lewicki, 1987 b) sa preto vyžaduje uvádzať frazému v takej základnej forme, ktorá naznačí spôsob adekvátneho spojenia frazémy s kontextom a zá-

roveň vylúči neprimerané spôsoby zapojenia do kontextu. Teda nie napr. *ležať niekomu v žalúdku*, ale jednoznačnejšie *niekto, niečo leží niekomu v žalúdku*, nie iba *spať na vavrínoch*, ale presnejšie *niekto spí na vavrínoch* (tým sa vylučujú napríklad potenciálne zvraty *pes, myš spí na vavrínoch* a pod.).

2. Pri spomínanej anomálnosti frazeológie, pri neúplnosti paradigiem v jej jednotkách parametrizácia vyžaduje v každom prípade zachytiť pri jednotlivých kategóriách príslušné reštrikcie (Pilz, 1987) alebo priamo zákazy týkajúce sa ich uplatňovania v daných frazémach (Borisova a kol., op. cit., s. 16 — tu sa hovorí dokonca až o troch druhoch týchto zákazov). Osobitná pozornosť sa pritom venuje zachyteniu vidu a slovesného rodu pri slovesných frazémach.

3. V niektorých prístupoch k parametrizácii (napr. Telija, op. cit.) sa popri týchto syntaktických a morfologických parametroch vydeľuje aj príbuzná zóna modálnych parametrov, ktorá sa dotýka širokej vrstvy slovesných, ale aj početných menných frazém (napr. v súvislosti s uplatňovaním záporu pri slovesných, adjektívnych a príslovkových zložkách).

Celá táto skupina syntaktických a morfologických parametrov sa môže na prvý pohľad zdať veľmi zložitá a disparátna, ale ak si uvedomíme, že o frazeologickosti alebo nefrazeologickosti istého konkrétneho slovného spojenia môže často rozhodnúť práve spôsob uplatnenia alebo naopak neuplatnenia niektorých kategórií alebo dokonca jedinej kategórie príslušných slov zo spojenia, potom pri známom vysokom počte kategórií pri istých slovných druhoch (najmä pri slovese) neprekvapuje ani to, že metóda parametrizácie chce zachytiť všetky tieto osobitné, limitujúce a zároveň aj dištinktívne vlastnosti rozličných druhov a skupín frazém.

Dosť podstatnú zmenu pri sledovanej metóde znamená vydeľovanie zóny systémových parametrov frazém: Ide o zachytenie frazeologických synoným, homoným, frazeologických variantov a derivátov a podobne. Pravda, zachytávanie synoným alebo homoným je predovšetkým otázka slovníkového spracovanie frazém. Zachytenie variantnosti frazém, ako aj derivačných možností frazeológie je širší jav, ktorý naozaj patrí do širokej problematiky vymedzovania frazeológie.

V predchádzajúcich prístupoch k vymedzovaniu frazém sa na variantnosť zabúdalo, hoci výskum už dávnejšie ukázal, že 35 - 40 % frazém má rozličné variantné podoby. Na dôležitosť tejto stránky primerane upozornil až V. M. Mokijenko (1980), ktorý uviedol variantnosť nie iba v prostom výpočte medzi vlastnosťami frazém, ale ako jeden člen dôležitej opozície ustálenosť — variantnosť. Metóda parametrizácie nadväzuje v tomto bode na Mokijenkovo chápanie tejto vlastnosti, pričom spracovanie celej tejto zóny zaraďuje do sféry tzv. vonkajšej parametrizácie. Zásluhou niektorých realizácií tejto metódy (najvýraznejšie Lewicki, 1987 a) sa od variantov frazémy zreteľne odlišujú frazeologické deriváty (A. M. Lewicki uvádza až tri druhy frazeologickej deriva-

cie; ibid., s. 34). Na pozadí vydeľovania frazeologickej derivácie a variantov frazém, ba aj frazeologických synoným a homoným môže takýto opis a výklad frazeológie odkryť také nové kategórie v rámci frazeologického systému, ako sú pojmy frazeologický priestor, frazeologické pole, frazeologická skupina (u Borisovovej a kol., op. cit., s. 17) alebo frazeologická rodina (u Lewického, [op. cit.]. ale čiastočne už aj v niektorých jeho predchádzajúcich čiastkových výskumoch).

Ako sme už uviedli, určité pochybnosti vzbudzuje fakt, že sa do opisu a výkladu zóny sémantických parametrov frazémy systematicky nezapojil parameter obraznosti. Vo všetkých doterajších systematizáciách parametrov ho nachádzame až na ďalších rovinách vyčleňovania zón parametrov frazémy. Ak takéto jeho zaraďovanie môže v istých súvislostiach vyznievať ako diskutabilné, na druhej strane však možno zo súhrnu prístupov k tomuto parametru v spomínaných prácach získať oveľa hlbší a zároveň adekvátnejší pohľad na celú obraznosť frazeológie. Obraznosť sa tu totiž predstavuje predovšetkým ako viacdimenzionálna vlastnosť, ktorá sa môže spájať s viacerými stránkami frazémy. Naznačované parametre ukazujú, že obraznosť sa často spája už s denotatívnou zložkou významu frazémy, že súvisí s konotatívnymi vlastnosťami frazémy, že má zreteľnú súvislosť s emocionálnou charakteristikou frazémy a že napokon môže priamo vplývať aj na štylistickú povahu frazémy, na niektoré zóny štylistických parametrov. Jednotlivé rozbory tejto problematiky sledujú vždy iba niektoré zo spomínaných rozmerov tejto zóny parametrov frazémy, ak sa však neeklekticky vzájomne prepoja, poskytujú ucelenejší pohľad na fungovanie komplexne chápanej obraznosti pri jednotlivých druhoch frazém.

Napokon ako posledná skupina alebo zóna parametrov sa v doterajších, nie veľmi početných rozpracovaniach tejto metódy uvádza oblasť štylistických vlastností frazémy. V tomto bode nová metóda zreteľne nadväzuje na doterajšie analýzy štylistickej stránky frazém. Vychádzajúc z týchto rozborov, konštatuje sa predovšetkým odstupňovanosť štylistických znakov frazémy.

Pri stručnom porovnaní novej metódy s predchádzajúcimi prístupmi k vymedzovaniu frazeológie možno povedať, že isté prvky porovnávania sa museli nevyhnutne prejaviť už pri vlastnej analýze jednotlivých úrovní parametrizácie, a tak toto celkové konfrontovanie možno zhrnúť do niekoľkých stručných konštatácií. V situácii, keď sa sledovaná metóda ešte iba začína širšie uplatňovať v opisoch frazeológie, ide najmä o nasledujúce zistenia a fakty:

1. Metóda frazeologickej parametrizácie zreteľne nadväzuje na predchádzajúce prístupy k vymedzovaniu a opisu frazeológie, a to najmä na tie, pri ktorých sa vychádzalo z určovania niekoľkých základných vlastností frazém. Nová metóda tieto prístupy ďalej rozvíja, keď sa usiluje zachytiť všetky relevantné znaky frazémy, ďalej ich konkretizuje vo vzťahu k jednotlivým druhom frazém. Nejde v nej však iba o prostý výpočet podľa možností všetkých znakov, parametrov frazémy, lež aj o ich systemizáciu, o ich vzájomnú prepojenosť, o ich

postavenie v celom súbore parametrov. V niektorých našich poznámkach sa ukázalo, že v tomto bode sa jednotlivé prístupy k parametrizácii rozchádzajú a že práve vyjasňovanie týchto problémov by mohlo prispieť k rozvíjaniu a prehlbovaniu celej tejto novej metódy opisu frazém.

2. Metóda parametrizácie je predovšetkým metódou lexikografického spracovania frazeológie. Preto v niektorých jej koncepciách a podobách zreteľne prevažujú výklady o spôsoboch konkrétnych riešení slovníkového opisu jednotlivých frazém nad zachytením všeobecnejších znakov frazeológie. Tak napríklad tu podľa nás chýba prvý krok, na základe ktorého sa isté spojenie začína, resp. nezačína spracúvať vo frazeologickom slovníku ako jednotka frazeológie. Aký parameter rozhodol, že sa v istom slovníku určitá jednotka vôbec zachytila? Ukazuje sa, že nová metóda bude musieť ešte dôslednejšie využiť všetky prínosy a podnetné, produktívne riešenia z predchádzajúcich prístupov k vymedzovaniu frazeológie.

3. Mnohé kroky tejto metódy sú ešte len na úrovni plánov, nie sú ešte overené predchádzajúcimi konkrétnymi lexikografickými spracovaniami frazeológie. Viaceré konkrétne kroky sa však už prakticky overili (napr. v Slovníku českej frazeológie a idiomatiky alebo v ukážkovom zošite frazeologického opisu poľštiny od A. M. Lewického a kolektívu). Nemáme tu do činenia iba s hypotézami.

4. Ani pri výraznej orientácii tejto metódy na problematiku slovníkového spracovania frazeológie sa v doterajších riešeniach neprihliada na taký dôležitý moment, akým je už sám typ slovníka, v ktorom sa má frazeológia zachytiť, či ide o špeciálny frazeologický alebo všeobecný výkladový slovník, či ide o jednojazyčný slovník alebo prekladový slovník a pod. Každý z uvedených typov slovníka zaiste ovplyvní uplatnenie niektorých prvkov z jednotlivých zón frazeologických parametrov.

5. Aj napriek niektorým otvoreným miestam novej metódy opisu frazeológie možno konštatovať, že ide o podnetný krok pri ďalšom rozvíjaní celej frazeologickej teórie, lebo na jednej strane sa parametrizáciou isté problémy rieši adekvátnejšie ako pri uplatnení predchádzajúcich metód a na druhej strane sa ňou nastoľujú celkom nové otázky a tým sa zároveň naznačujú aj smery ďalšieho rozvíjania frazeologickej teórie.

Filozofická fakulta UK
Bratislava, Gondova 2

Bibliografia

BORISOVA, E. G. a kol.: Frazeologičeskije parametry i ich opisanije v slovare. In: Frazeologizm i jego leksikografičeskaja razrabotka. Red. A. S. Aksamitov. Minsk, Nauka i technika 1987, s. 9—18.

ČERMÁK, F.: Frazeologie a idiomatika. In: Filipec, J. — Čermák, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985, s. 166—236.

DOBROVOĽSKIJ, D. O.: Strukturno-tipologičeskij analiz frazeologii i frazeologičeskaja parametrizacija. In: Frazeologizm i jego leksikografičeskaja razrabotka. Red. A. S. Aksamitov. Minsk, Nauka i technika 1987, s. 24—28.

ĎURČO, P.: O vzťahu frazeológie a lingvistiky univerzálií. Jazykovedný časopis, *41*, 1990, s. 160—168.

LEWICKI, A. M.: Leksikografičeskij instrumentarij opisanija struktury frazeologičeskogo sostava jazyka i jego dinamičeskich vozmožnostej. In: Frazeologizm i jeho leksikografičeskaja razrabotka. Red. A. S. Aksamitov. Minsk, Nauka i technika 1987 (a), s. 32—36.

LEWICKI, A. M.: Problemy opracowania słownika frazeologicznego. In: Lewicki, A. M. — Pajdzińska, A. — Rejakowa, B.: Z zagadnień frazeologii. Warszawa, PWN 1987, s. 5—43.

MENAC, A.: Dvujazyčnyj frazeologičeskij slovar v aspekte sopostaviteľnogo izučenija jazykov. In: Frazeologizm i jego leksikografičeskaja razrabotka. Red. A. S. Aksamitov. Minsk, Nauka i technika 1987, s. 125.

MIKO, F. a kol.: Frazeológia v škole. [Skriptum.] Nitra, Pedagogická fakulta v Nitre 1985. 252 s.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984. 158 s.

MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vyššaja škola 1980. 207 s.

PILZ, K. D.: Allgemeine und phraseologische Wörterbücher. Brauchen wir überhaupt phraseologische Wörterbücher? In: Beiträge zur allgemeinen und germanistischen Phraseologieforschung. Red. J. Korhonen. Oulu, Universität Oulu 1987, s. 129—153.

TELIJA, V. N.: Semantičeskaja struktura frazeologizmov — idiom i principy frazeologičeskoj obrabotki. In: Frazeologizm i jeho leksikografičeskaja razrabotka. Red. A. S. Aksamitov. Minsk, Nauka i technika 1987, s. 98—101.

WEINREICH, U.: Problems in the Analysis of Idioms. In: Substance and Structure of Language. Berkeley, Los Angeles 1969, s. 23—82.

ŽUKOV, V. P.: Semantika frazeologičeskich oborotov. Moskva, Nauka 1978. 208 s.

DIE BESTIMMUNG DER PHRASEOLOGIE UND DIE PHRASEOLOGISCHE PARAMETRISATION

Zusammenfassung

Der Autor bestimmt die Methode der sgn. phraseologischen Parametrisation als eine besondere Phase einer wissenschaftlichen Beschreibung der Phraseologie. Sie wird von ihm mit der Methode der Bestimmung der wesentlichen Eigenschaften von Phrasemen konfrontiert. Aus dem Vergleich beider Ansätzen in der Phraseologie geht hervor, dass die Methode der phraseologischen Parametrisation nicht nur eine Vertiefung und Präzisierung der vorherigen Schritte phraseologischer Analyse bedeutet, sondern auch einem sichtbaren Schritt nach vorne der ganzen phraseologischen Theorie.

SPRÁVY A POSUDKY

NA POLSTOROČNICU PROF. JOZEFA MISTRÍKA

Už trikrát sme si pripomínali životné jubileum prof. Jozefa Mistríka, DrSc. (nar. 2. 2. 1921 v Špranej Doline): päťdesiatku v Slovenskej reči r. 1971, šesťdesiatku v Jazykovednom časopise r. 1981. Ako tretiu položku treba spomenúť aj rozsiahle hodnotenie v Recueil linguistique de Bratislava 8 r. 1985. (Všetky tieto pripomienky sú z pera J. Horeckého, ale o J. Mistríkovi písali, prirodzene, aj iní autori.)

Ak sa pri doterajších hodnoteniach mohli uvádzať vždy nové a nové jubilantove diela, za posledné obdobie možno uviesť len dve: *Variácie reči* z r. 1988 a *Vektory komunikácie* z r. 1990. (Nerátajúc druhé vydanie *Grafológie* z r. 1985, tretie vydanie *Rétoriky* z r. 1989, druhé vydanie *Štylistiky* z r. 1989 a pripravenú monografiu *Pohyb ako reč*.)

Netreba azda v tejto súvislosti opakovane pripomínať šírku Mistríkových bádateľských záujmov, dokumentovanú doterajšími monografiami i desiatkami štúdií. Treba však pripomenúť charakteristickú vlastnosť: celá táto šírka záujmov prúdi jedným smerom, je motivovaná úsilím J. Mistríka skúmať slovenčinu ako živú reč, ako reč v činnosti, in actu. Málokedy sa J. Mistrík zaujíma o jazyk ako systém, o jeho štruktúrovanosť, resp. o štruktúru jeho čiastkových systémov. Takmer programovo sa vyhýba skúmaniu fonologického systému, nie veľmi venuje pozornosť gramatickému systému. Na druhej strane však pozorne sleduje využívanie všetkých prvkov jazykového systému v komunikácii. Inými slovami: centrom Mistríkovej bádateľskej pozornosti nie je systém, ale práve preto sa tým viac vysúva do popredia systémový prístup — jazyk je v centre, k jeho skúmaniu sa pristupuje zo všetkých možných (a potrebných) hľadísk, zo všetkých pozícií v okolí. Preto J. Mistrík kladie neobyčajný dôraz nielen na jazykové prostriedky, ale aj na prostriedky poprijazykové (paralingvistické) a mimojazykové (extralingvistické). S týmto systémovým prístupom úzko súvisí detailizujúci pohľad, bystré pozorovania o jednotlivostiach. Pravda, tieto jednotlivosti vždy zahŕňa do väčších celkov. Možno uviesť aspoň jeden príklad: drobné eseje vo *Variáciách reči* členi do štyroch celkov: Jazykové výrazové prostriedky, Mimojazykové prostriedky v reči, Druhy prejavov, Špeciálne typy reči.

Protikladným prejavom detailizácie je u J. Mistríka úsilie o zhrnujúce podanie, o zavŕšenie pozorovaní. Svedčí o tom najmä monumentálna *Štylistika*, v ktorej sú zakomponované nielen výsledky skúmania štylistiky, ale aj skúmania vecných žánrov, kompozície, rétoriky i dramatického textu, ba aj výsledky frekvenčných výskumov. O úsilí završovať svedčí aj rozsahom malá monografia *Vektory komunikácie*, azda len z technických príčin vydaná ako skriptá. Tu sa podáva nielen výklad o základných vlastnostiach a predpokladoch komunikácie, ale aj kompletný výklad o všetkých výrazových prostriedkoch.

Veľmi výrazným znakom Mistríkovho bádateľského postupu je dôraz na empíriu, na pozorovanie faktov v skúmaných komunikačných útvaroch. Dosvedčuje to nielen bohatý a vždy originálny materiál, ktorým J. Mistrík ilustruje svoje výklady, ale i jeho starší záujem o štatistické metódy, realizovaný v monografiách *Frekvencia slov v slovenčine* (1969), *Frekvencia tvarov a konštrukcií v slovenčine* (1985) a *Retrográdny slovník slovenčiny* (1976).

Pritom však na každý fakt, to treba zdôrazniť, hľadí J. Mistrík ako na svojbytnú jednotku. Ba

často odhaľuje i jeho doteraz nepozorované a neopísané vlastnosti. Z toho vyplýva i jeho odvaha, ba miestami až záľuba používať na tieto javy nové pomenovania. Nejde pritom len o zavádzanie názvov nových disciplín, ako je proxemika, haptika, posturika, kinezika, gestika, mimika, grafika a olfaktorika (až sa pritom žiada vymyslieť takéto názvy aj pre úvahy o farbe a pohľade ako výrazových prostriedkoch — čo napríklad kolorika a aspektika?). Oveľa častejšie ide o zvýraznenie nového postoja napr. v triáde tektonika textu — architektonika textu — atektonika textu v *Štylistike* z r. 1985. Alebo také titulky vo *Variáciách reči* ako skanzenový jazyk, pilulkované texty, funkčné arytmie v próze. Že pritom ide skutočne o nový pohľad, vidieť aj na pomenovaní tolerancia reči: ide o toleranciu, resp. intoleranciu jazyka, konkrétne slovenčiny k iným jazykom, ale aj o toleranciu jednotlivých zložiek daného jazyka, ba aj o toleranciu používateľa k používanému jazyku.

Celkovo možno bádateľskú prácu J. Mistríka charakterizovať ako výskum jazykovej komunikácie, všetkých spôsobov a prostriedkov jazykovej komunikácie. A pritom sám vystupuje vždy ako komunikant. Už pred polstoročím začal svoje učiteľské pôsobenie: od základnej školy v rodisku cez obchodné a ekonomické odborné školy až po univerzitu, ba vlastne až po Studia Academica Slovaca. Teda už polstoročia prebieha komunikačný proces a prebieha „aj vtedy, keď sa zdá, že jeden z jeho účastníkov mlčí", je to „proces s permanentnou interakciou" a „je neopakovateľný" (Vektory komunikácie, 1990, s. 3).

Pri sedemdesiatke želáme prof. J. Mistríkovi, aby jeho účasť v takto charakterizovanom komunikačnom pocese trvala ešte dlho a úspešne.

J. Horecký

TEXTIKA A ŠTYLISTIKA. Zborník príspevkov z celoštátnej štylistickej konferencie Bratislava 29.—31. 1. 1986. Red. J. Mistrík. Univerzita Komenského v Bratislave 1989. 292 s.

Keby aj individuálne monografie prof. Jozefa Mistríka vychádzali s takým časovým posunom, ako vyšiel recenzovaný zborník príspevkov z celoštátnej štylistickej konferencie konanej z príležitosti jeho 65. narodenín, veru by dnešný jubilant nebol autorom tých desiatok monografií, ktoré stačil doteraz vydať. Zrejme sa za tým neskrýva iba známy paradox medzi kolektívnou pomalosťou a individuálnou rýchlosťou, ale aj osobnostné presadenie sa, ktoré J. Mistrík doteraz vždy dokázal uplatniť pri svojich individuálnych knižných prácach.

Už sám názov zborníka naznačuje novšiu autorovu „preorientáciu" do vyšších výskumných sfér, obrazne povedané, z doterajších mnohorakých kontextov ešte hlbšie do textov. Podľa jeho vlastných slov (s. 23) „do textu patrí viac, než iba to, čo systémovo patrí jazyku", text je permanentne sa vyvíjajúci fenomén, bohato vrstvený organizmus, „text je viac..." (s. 27). Odpoveď na túto nami úmyselne nedokončenú výpoveď nájdeme v esejisticky ladenom hodnotení jubilantovho diela z pera J. Sabola (s. 9—15), ktorý často citovaný výrok francúzskeho prírodovedca a filozofa G. L. Buffona „štýl je človek" transformuje do všeobecnejšej polohy rezonujúcej s prácou J. Mistríka — „štýl je život".

A načo je vlastne štýl — kladie si hneď v prvom príspevku nerečnícku otázku K. Hausenblas (s. 17—21). Nezostáva nám dlžen odpovede: štýl je na jednej strane integráciou všetkých zložiek jednotlivých jazykových rovín, ktorú si na druhej strane uvedomujeme diferenčne na pozadí iných možností (ďalších štýlov).

Viaceré všeobecné východiská v hĺbke rámcujú všetkých 46 príspevkov v zborníku, ktoré sú skoro rovnakým dielom rozdelené medzi problematiku textiky, podstatu štylistiky (predovšetkým vymedzovanie hraníc jednotlivých štýlov) a varia (tematicky rôznorodé, nerámcované postoje). Pozornosť sa venuje najmä problematike dialógu a dialogickej komunikácii (A. Macurová, O. Müllerová, L. Rejmánková a i.), textovému vzorcu (J. Hoffmannová) a ďalším otáz-

kam. Jadro problému spočíva vari v tom — ako to naznačuje aj F. Uher (s. 67) — či dať prednosť všestrannejšej analýze komunikačnej funkcie jazyka pred porušením metodologickej „čistoty" pri opise z hľadiska jednej vednej disciplíny. Vcelku sa autori zhodujú na tom, že treba hlbšie poznávať hovorenú (ústnu) reč a skúmať neverbálne správanie, čo si nevyhnutne vyžaduje uplatňovať interdisciplinárny prístup. Jednou z ciest je aj orientácia na pragmalingvistiku, ktorá v istom zmysle rozvíja tradičnú štylistiku, keď z pôvodného skúmania vzťahu znakov k používateľom jazyka sa jej predmetom stal „súvislý text v jeho dynamike, ‚ukotvený' hlavným subjektom, Egom celého textu, človekom tvoriacim text" (S. Ondrejovič, s. 59); zdôrazňuje sa tu pojem hľadiska — empatie.

Zo širšieho komunikačného pohľadu sa na problematiku štýlotvorného procesu díva J. Chloupek (s. 105—108): v súčasnosti pri štýlotvornom procese nejde len o voľbu prvkov z jednotlivých útvarov (foriem, variet), ale aj o samu voľbu príslušného útvaru, štýlotvorný proces sa spája s celým národným jazykom. — Pokiaľ ide o vymedzenie hraníc jednotlivých štýlov a ich hierarchiu, J. Kačala (s. 109—115) významné miesto pripisuje umeleckému štýlu a na rozdiel od niektorých novších koncepcií vyzdvihuje jeho integritu s ostatnými štýlmi spisovného jazyka. — J. Horecký prináša dostatok argumentov na to, aby ukázal, že rečnícky štýl „nemá v doterajších úvahách o jazykových štýloch dosť jednoznačne vymedzené miesto, ani sa nepodarilo nájsť toľko a tak presvedčivých príznakov ako pri iných jazykových štýloch" (s. 125). Za metodologicky dôležité pokladáme Horeckého upozornenie na to, že v Pražskom lingvistickom krúžku sa neskúmal jazykový systém, dôraz sa kládol na rečové funkcie, na reč. Ak budeme ďalej pokračovať v Horeckého myšlienke o neprípustnom prenášaní rečových faktov do systému jazyka (s. 124), diskutabilným sa okrem iného stane napríklad vyčleňovanie „štylémy" ako systémovej jednotky štylistickej roviny. — J. Bosák (s. 143—148) zdôrazňuje fakt, že funkčné štýly sa ustálili na základe svojej prevahy v istých komunikačných sférach a ich doterajšia klasifikácia je postavená na prejavoch realizovaných spisovným jazykom, aj to v prevažnej miere písaných. V súčasnej jazykovej situácii nie je však obmedzená iba na ne, vo funkčných štýlových sférach sa prejavy realizujú aj ďalšími útvarmi (formami, varietami) národného jazyka. Významným dynamickým činiteľom sú z tohto hľadiska javy označované ako hovorové; v dnešnom štádiu ich poznania pokladá za primeranejšie pracovať s pojmom hovorovosť, ktorú chápe ako vlastnosť prechádzajúcu všetkými jazykovými rovinami, ako charakteristickú vlastnosť celého jazykového mechanizmu, nie iba jednej, štýlovej oblasti.

O štylistickej diferenciácii sa v zborníku hovorí aj v súvislosti so slovenskými nárečiami (A. Habovštiak, s. 203—209). Nazdávame sa, že by sa k štýlovej diferenciácii v spisovnom jazyku nemali len hľadať „paralely" v nárečiach, veď v nárečiach sa dávno pred kodifikáciou spisovného jazyka výrazne vyčlenili aspoň tri sféry komunikácie: bežná, pracovná a umelecká (v širokom zmysle); problém je skôr v nájdení výstižných označení a termínov. — Kým štýlová diferenciácia v teritoriálnych dialektoch je zrejmá a výrazná, pri slangizmoch môžu byť hodnotiace kritériá dosť odlišné (J. Hubáček, s. 217—223), a to podľa nášho názoru najmä pokiaľ ide o profesionalizmy, ktoré by sme v prevažnej časti hodnotili skôr ako hovorové než slangové výrazy. — Zaujímavú aplikáciu jazykovednej štylistiky na neverbálnu činnosť, resp. činnosť všeobecne predkladá J. Nekvapil v príspevku o štylistike odievania (s. 233—236). Po štýlovej oblasti operovania s počítačmi, navrhovanej O. Šoltysom, tu teda máme ďalší zaujímavý pokus o formovanie nového štýlu.

Ako vidieť aj z časti vybraných príspevkov, vo viacerých sa navrhujú nové prístupy a riešenia (najmä pri hľadaní nových ciest analýzy textov, pri uvažovaní o podstate jednotlivých štýlov a i.), vo väčšine však prevažuje rozvíjanie a prehlbovanie doterajších koncepcií (najmä dobre prepracovanej Mistríkovej, hoci sám jej „vytyčovateľ" je už zrejme ďalej, keď štýly chápe ako disparátne javy), v niektorých sa predstavujú konkrétne výsledky štylistických výskumov, s niektorými by bolo možné aj polemizovať. Jedno je však dosť zreteľné: otázka funkčných jazykových štýlov a ich vymedzenia je zložitejšia, ako sa podáva v učebniciach, ako sa uplatňuje v lexikografickej praxi

a ako sa jej stále pridržiavajú aj niektorí bádatelia. Systémové „paradigmaticko-syntagmatické" východisko naznačuje premyslená koncepcia J. Findru (tu v príspevku Invariantnosť slohového významu, s. 117—122). V zhode s J. Horeckým sa však domnievame, že rôznorodosť textov a v nich používaných postupov vo všetkých doteraz vymedzených štýloch ukazuje, že by bola schodnejšia cesta zhromaždiť všetky charakteristické prvky jednotlivých typov textov (aj s využitím počítačov) a pokúšať sa o ich vymedzenie ako osobitných podjazykov (funkčných jazykov). Napokon aj v predchádzajúcich koncepciách sa zdôrazňovala potreba ďalšej diferenciácie (napr. štýlová sféra — štýlová vrstva — štýlový typ u A. Jedličku), resp. oživovanie myšlienky o diferenciácii štýlov na vyšší — stredný — nízky (K. Hausenblas, resp. novšie Á. Kráľ). V zborníku sa nehovorí o štýlových normách, ale to zrejme súvisí s tým, že tematika príspevkov bola celkom ponechaná na vôľu autorov.

Ukazuje sa, že v štylistických bádaniach sa aj u nás pomaly dostávame k modernému chápaniu diferencovanosti komunikátu, ktoré prekračuje hranice jazykovedy. Azda názov posledných útlych Mistríkových skript *Vektory komunikácie* (1990) aj metaforicky naznačuje vhodné východisko pre nové analýzy.

J. Bosák

SABOL, J.: *SYNTETICKÁ FONOLOGICKÁ TEÓRIA*. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1989. 254 s.

V svojej syntetickej fonologickej teórii vychádza J. Sabol z troch podnetov. Predovšetkým to je klasická fonematická teória N. S. Trubeckého. V jej duchu vymedzuje fonému (s. 36) ako najmenšiu zvukovú dištinktívnu jednotku, ale hneď dodáva, že fóny sa v jazykovom vedomí transponujú na fonémy. Teda východiskom mu je fóna. V kapitolke o fónach (s. 18) však hovorí, že fonéma je zvuková jednotka stvárnená ako vzťah dištinktívnych príznakov a transponovaná do jazykového vedomia ako fonický prvok so schopnosťou rozlišovať významy slov a tvarov. Teda je tu už zreteľný príklon k subfonematickej fonológii založenej na teórii dištinktívnych príznakov.

Treba tu poznamenať dve veci: 1. Chápanie fonémy ako zväzku dištinktívnych príznakov je výsledkom úsilia o nájdenie najmenšieho fonologického prvku, a preto nepracuje s pojmom archifonéma. Nerobí to, prirodzene, ani J. Sabol. Pracuje síce s protikladmi a ich neutralizáciou, ale k pojmu archifonéma sa nemôže vrátiť. 2. Nejasné ostáva, či je v jazykovom vedomí (ak sa doň transponuje) fóna alebo fonéma. Z celkového výkladu však vyplýva, že fóny nejestvujú v jazykovom vedomí, ale v realite. Zato fonémy sú vlastne konštrukty existujúce v jazykovom vedomí.

Z klasickej fonematickej teórie však J. Sabol preberá zásadu, že fonémy fungujú v rámci slov a tvarov, t.j. jazykových znakov. Azda by túto tézu bolo treba rozšíriť, že fonémy fungujú aj vo viacslovných pomenovaniach — znakoch, kde sa môžu uplatňovať také isté javy ako na hranici morfém a slov v skúmaných výrazoch typu *prach utiera*.

V tomto smere J. Sabol využíva ako ďalší podnet teóriu moskovskej školy. Podľa jej zásad vychádza z morfémy a dobre využíva princípy rekonštrukcie morfofoném, resp. hĺbkovej štruktúry morfémy na základe miesta maximálnej a minimálnej fonologickej diferenciácie.

Tretím podnetom je generatívna teória N. Chomského, vlastne jej prvá verzia, kde sa v koncovom reťazci pracuje s takými abstrahovanými prvkami, ktoré možno porovnať s našimi morfémami. Pravda, J. Sabol skúma zloženie a vlastnosti týchto prvkov oveľa podrobnejšie a dômyselnejšie ako N. Chomský (ktorého fonológia sa právom označuje ako afonematická).

Treba však zdôrazniť, že generatívna fonológia sa veľmi rýchlo odchýlila od tejto prvej verzie N. Chomského a už v monografii *Sound Patterns in English* (Chomsky — Halle, 1968) sa venuje oveľa viac pozornosti dištinktívnym príznakom, resp. príznakovej štruktúre foném a pravidlám na

jej generovanie. V ďalšom vývine sa začalo skúmať, ktoré z dištinktívnych príznakov sú základné a ku ktorým možno dospieť pomocou operačných pravidiel (teória špecifikácie a subšpecifikácie), začína sa hľadať artikulačná opora pre systematizáciu, resp. hierarchizáciu dištinktívnych príznakov (napr. osobitné kostry podľa artikulácie v rozličných priestoroch rečových orgánov) alebo napokon v teórii šarmu sa už nepokladajú dištinktívne príznaky za základné prvky fonologickej interpretácie, ale iba za prvky umožňujúce fonetickú interpretáciu fonologických jednotiek, pričom sa logicky prechádza od analýzy morfémy k analýze slabiky (porov. v zborníku Phonologie, Linguistische Berichte, Sonderheft 2/1989, ktorý pripravil M. Prinzhorn).

Proti týmto dosť jednostranným teóriám má koncepcia J. Sabola dve výhody. Predovšetkým tú, že chápe fonému komplexne, ako aj to, že svoje chápanie komplexnosti zdôvodňuje filozofickým rozlišovaním jednotlivého a zvláštneho, resp. jednotlivého a všeobecného (abstraktne a konkrétne všeobecného). Zavádza tri hladiny, resp. úrovne zovšeobecňovania a rozlišuje v nich tri špecializované jednotky — fónu, fonému a morfofonému. Vymedzuje ich takto (s. 19): fóna je segment rečového signálu čiže hláska, fonéma je zvuková jednotka ako zväzok dištinktívnych príznakov, morfofonéma je konštrukt, jednotka v oblasti designans. Pritom morfofonéma sa charakterizuje ako konkrétne všeobecné a fonéma ako abstraktne všeobecné. Prekvapuje však, že morfofonéma definovaná ako konštrukt (teda bez ohľadu na jej zvukové kvality) sa chápe ako konkrétnejší prvok než fonéma, pri ktorej sa zdôrazňuje jej zvuková kvalita, ktorá práve pre túto zvukovosť stojí bližšie k fóne, t. j. k zvukovému segmentu.

Z uvedeného vymedzenia troch základných jednotiek, ako aj zo schémy na s. 20 vyplýva (a pripomína to aj sám autor na s. 30), že ide o otvorený systém, v ktorom by mohli mať miesto aj ďalšie jednotky, napr. konkrétny fyzický segment reči na dolnej základni a morfofoid na hornej základni. Zdá sa, že najmä pojem morfofoid by mohol byť plodný, ak by sa prekročila hranica slova a morfémy a hľadal by sa prvok spájajúci do jednej jednotky napr. alternanty *ch/š* v type *hrach — hrášok*.

Ale aj ak sa uspokojíme so Sabolovými troma hladinami a teda aj s troma jednotkami, mohol by sa urobiť ďalší krok a pokladať koexistenciu troch hladín, resp. troch jednotiek na týchto hladinách za jedinú jednotku a dať jej potom aj primerané pomenovanie. Mohol by to byť napr. termín archifonéma alebo hyperfonéma, keby neboli už preokupované v iných fonologických teóriách (u Trubeckého a v moskovskej škole). Vzhľadom na celkový syntetický pohľad by sa azda hodil termín syntetická fonéma, resp. synfonéma. Synfonéma by sa potom mohla chápať ako množina prvkov, fóny, fonémy a morfofonémy:

$$P = \{[p/b], (p/b), \langle P \rangle\}.$$

Ostáva napokon potreba odpovedať na otázku, načo je vlastne potrebná morfofonéma, resp. aké má praktické využitie predložená syntetická fonológia. V práci J. Sabola sa táto odpoveď podáva v analýze fonematickej (synfonematickej) štruktúry nekoreňových morfém. Aj táto analýza, resp. jej zápis v troch paralelných rovinách poukazuje na potrebu nájsť súhrnný termín, napr. navrhovaný termín synfonéma. Ako vidieť, chýba tu analýza koreňových morfém, zrejme preto, že takýchto morfém je značný, neuzavretý počet. Ale iste by stálo za pokus uviesť aspoň základné typy a ich štruktúru.

Plodnosť a praktické využitie syntetickej fonológie sa najvýraznejšie prejavuje v Sabolovej analýze neutralizácií a alternácií v slovenčine. Presvedčivejšia je analýza neutralizácií, lebo pri alternáciách sa už prekračuje vopred vymedzená hranica slova a naznačuje sa existencia nadmorfonematickej jednotky, spomenutého morfofoidu.

Využitím syntetickej fonológie sa spresňuje aj vzťah medzi grafémou a fonémou (synfonémou) a na teoretický základ sa dostáva aj rozlišovanie pravopisných princípov.

Syntetická fonologická teória je výrazným dokladom vedeckého vývinu J. Sabola: od záujmu o teóriu moskovskej fonologickej školy cez hojné štatistické výskumy morfémových typov, cez

dôkladné štúdium fonetických javov až po filozofické zdôvodňovanie sa dostáva k vlastnej, originálnej koncepcii, ktorá má svoje miesto v celkovom rozvoji fonologického bádania vo svete.

J. Horecký

DYNAMICKÉ TENDENCIE V JAZYKOVEJ KOMUNIKÁCII. Materiály z vedeckej konferencie konanej v Smoleniciach 23.—25. mája 1988. Zostavil J. Bosák. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990. 192 s.

Prezentácia novopriorizovanej orientácie jazykovedy na funkčno-komunikačné aspekty jazyka, na rečovú činnosť a na interdisciplinárny prístup má v zborníku viacero podôb. Z hľadiska organizátorov konferencie išlo o porovnanie výsledkov skončeného projektu *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* s výsledkami iných výskumov a o prediskutovanie styčných bodov s pripravovaným projektom *Slovenčina v súčasnej komunikácii* (I. tematický okruh *Opis dynamiky slovnej zásoby súčasnej slovenčiny a jeho podnety pre výskum jazykovej komunikácie*). V súvislosti s tým boli koncipované ďalšie dva tematické okruhy, venované teoreticko-metodologickým a metodickým problémom výskumu jazykovej komunikácie.

Monografia *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (Horecký, J. — Buzássyová, K. — Bosák, J. a kol., Bratislava, Veda 1989. 436 s.), ktorú v úvodnom referáte predstavila K. Buzássyová (s. 9—19), poskytuje nielen synchrónno-dynamický opis toho, čo v slovnej zásobe slovenčiny reálne funguje 15-20 rokov, ale zahŕňa v sebe i teoretické zdroje a dokladový materiál pre ďalšie výskumy. Hoci si autori nekládli kodifikačné ciele, predsa sa museli k tejto problematike vyjadriť (kodifikovanosť nestotožňujú s normovanosťou, ktorú chápu ako prítomnosť normy v jazyku) a ich zistenia pohybov v lexikálnom podsystéme môžu prispieť k dotváraniu názorov na jazykovú normu, resp. komunikačné normy, na vzťah normy k systému a k úzu a i. Perspektívnym ostáva aj skúmanie vedomia používateľov jazyka, ktoré by malo byť opreté o podrobnejšie poznanie (bežnej) ústnej komunikácie. To by súčasne mohlo pomôcť pri stratifikácii národného jazyka, pri spresnení vymedzenia komunikačných sfér, ktoré sa v kolektívnej monografii uplatňujú v súvzťažnosti s funkčnými štýlmi (na problémovosť aplikovania nových postupov v medziach tradičných teórií poukazuje ďalej J. Kořenský).

Ukončený synchrónny výskum poukázal na narastanie dynamickosti jazyka v relatívne krátkom časovom období, čo potvrdzujú aj zistenia zahraničných lingvistov. Podľa E. S. Kubriakovovej (s. 19—32) dynamické tendencie patria medzi imanentné vlastnosti každej ľudskej činnosti, a teda aj jazykovej komunikácie. Pri vymedzovaní typov dynamických tendencií vychádza z najvšeobecnejšieho rozlíšenia tendencií obmedzujúceho, blokujúceho charakteru (ktoré udržiavajú systém pohromade) a tendencií spôsobujúcich skutočné premeny, ktoré umožňujú vývoj systému. Obidva typy existujú vždy paralelne a navzájom sa determinujú. V ich rámci pôsobia silnejšie alebo slabšie tendencie dotýkajúce sa jednotlivých jazykových rovín, späté s nominačnou činnosťou alebo výstavbou výpovedí a rečových aktov. V súčasných jazykoch (možno by tu bola namieste otázka, pre ktoré súčasné jazyky to skutočne platí) vidí autorka tri zreteľné dynamické tendencie: silné prenikanie syntaxe do mnohých nominačných aktov (najmä analytické deskripcie); zosilnenie úlohy tzv. malých slovotvorných modelov (typu *silon, nylon, perlon*; „pivnuški i kafuški") a narastanie zložitosti existujúcich sémantických štruktúr (prostredníctvom metaforických a metonymických postupov opäť s výraznou účasťou syntaxe).

Analýzu dynamického potenciálu expresívnych pomenovaní a ich textotvorných funkcií uviedla V. N. Telijová (s. 32—43) charakteristikou subjektu komunikačnej činnosti ako istej jazykovej osobnosti, ktorá disponuje jazykovou kompetenciou a schopnosťou performancie a zohráva tak úlohu systémotvorného faktora. Pri expresívnosti, čiže uvedomenom vyjadrení hodnotiaco-emotív-

neho vzťahu subjektu reči k označovanému s cieľom emocionálne zapôsobiť na adresáta, sa tento subjektívny faktor prejavuje ako ilokutívny zámer hovoriaceho. Ide o významový komponent, ktorý spolu s motívom (motiváciou) vytvára makrokomponent konotáciu a ovplyvňuje štylistickú príznakovosť jazykových jednotiek, resp. jej vnímanie. Podľa autorky totiž expresívny efekt vyplýva z ilokučnej sily expresívnych pomenovaní a rozbor ich sémantickej štruktúry dokazuje, že emotívnosť nie je otázkou štylistiky, ale predovšetkým sémantiky.

Dynamický vzťah medzi sémantikou a štylistikou lexikálnych štylém zisťuje aj J. Findra (s. 43—56). Na rozdiel od V. N. Telijovej pracuje s „hotovými" štylistickými príznakmi formálne vyjadrenými pomocou štylistických kvalifikátorov. Na základe ich porovnávania v Slovníku slovenského jazyka (SSJ) a v Krátkom slovníku slovenského jazyka (KSSJ) konštatuje najväčší pohyb v štylisticky zafarbenej príznakovej lexike (najmä emocionálno-expresívnej) ako vec systémovú, nenáhodnú, podmienenú internými a externými faktormi. (O metodike zisťovania dynamiky v štylistike lexém sa na konferencii oprávnene dosť diskutovalo. Spresnili by sme aj základné štatistické údaje: v referáte sa vychádza z približného počtu 50 000 slov v KSSJ; ak však autor pracoval iba s heslovými slovami, ktorých je 36 000, tak uvádzaných 4 222 slov so zmeneným štylistickým kvalifikátorom oproti SSJ predstavuje 11,7 %; s prihniezdovanými slovami zachytáva KSSJ 55 000 slov.)

Nejednoduchosť objektívneho hodnotenia jazykových prvkov, prostriedkov a procesov potvrdzuje O. Martincová v prehľade typológií neologických procesov v slovnej zásobe súčasnej češtiny (s. 56—62). Samotný názov neologické procesy považuje za pracovný — používajú sa označenia inovačné alebo neologizačné procesy. Zo známych delení podľa spoločenských komunikačných faktorov, podľa fungovania alebo tvorenia neologizmov neologisti uprednostňujú to, ktoré najlepšie koreluje s aktuálnou orientáciou skúmania jazykovej komunikácie.

K neologizácii svojím spôsobom prispievajú aj vzťahové adjektíva, ktorých expanziu („adjektivitídu", „panadjektivizmus") dokumentovala M. Nábělková (s. 62—68). V dôsledku súhry nových nominačných potrieb a inherentných vlastností adjektíva vznikajú nové netradičné spojenia, rozširuje sa spájateľnosť adjektív, uzualizujú sa nové významy a prebiehajú i zmeny vo sfére derivačných obmedzení. Aj tu, podobne ako skoro v každom z predchádzajúcich príspevkov, sa čiastkové sledovania pohybov v jazyku usúvzťažňujú so zovšeobecneným poukazom na napätia v realizácii jazykovej normy, na napätia medzi jazykovou normou z jednej strany a komunikačnými a útvarovými, resp. štylistickými normami z druhej strany.

Sústredenie záujmu na tieto už dlhšie otvorené lingvistické problémy posúva slovenskú jazykovedu do kvalitatívne nových polôh. Jednou z nich bude zrejme sociolingvistika, čo naznačil aj II. tematický okruh *Skúmanie jazyka ako sociálno-komunikačného systému.* Otvoril ho J. Bosák charakteristikou (celo)národného jazyka ako sociálno-komunikačného systému (s. 75—84), smerujúcou k zdôrazneniu potreby zamerať sa v súčasnosti na opis jednotlivých typov noriem a ich vzájomného ovplyvňovania. V rámci stratifikácie slovenčiny vyčleňuje dve základné komunikačné sféry, a to celospoločenský styk (verejná a oficiálna sféra) a bežný dorozumievací styk (verejná alebo neverejná neoficiálna sféra), z ktorých sa vymyká tradične vymedzovaný hovorový štýl; za prijateľnejšie pokladá pracovať s pojmom bežný hovorený jazyk, chápaným ako prienik všetkých jazykových variet.

Na príspevok J. Skácela o niektorých problémoch výskumu uplatnenia jazyka v riadení pracovných kolektívov (s. 84—91) vhodne reagovala v diskusii J. Plichtová (Ústav experimentálnej psychológie SAV). Vyslovila pochybnosti, či cieľ ovplyvniť efektívnosť riadenia cez jazykovú komunikáciu je zmysluplne postavený, najmä ak je nasmerovaný na odstránenie symptómov (direktívno-administratívneho spôsobu riadenia) a nie toho, čo ich spôsobuje (s. 136—138).

Druhostupňové riešenie teoretických problémov (po viacerých praktických výskumoch) prinášajú ďalší českí lingvisti. M. Krčmová (s. 92—100) upozorňuje na nebezpečenstvo zamieňania sociológie s demografiou a absolutizovania dosiahnutých výsledkov. Pri sociolingvistickej interpre-

tácii spontánneho hovoreného prejavu považuje za najvhodnejšie vychádzať zo skúmania idiolektov. — R. Brabcová dokladá vytváranie špecifickej komunikačnej normy obecnej češtiny a bežného hovoreného jazyka na materiáli z hláskoslovnej a tvaroslovnej roviny (s. 108—114). Rovnaké závery predpokladá aj o syntaxi, ktorej sa však nevenovalo zatiaľ dostatok pozornosti. — J. Hubáček rozoberá funkcie slangu (resp. slangov) v komunikácii prostredníctvom ich vlastností a motivácie, teda faktorov, ktoré podmieňujú slang ako svojráznu organickú a dynamickú súčasť jazykovej komunikácie (s. 114—120).

Úvahy J. Šikru o jazykových normách a ich odraze vo vedomí nositeľov jazyka (s. 101—107) sa pohybujú predovšetkým v teoretickej rovine, hoci analýzou významových diferencií v dvojiciach *hlt — sústo, plaziť sa — plížiť sa, pustnúť — chátrať* sa autor usiloval dokázať vhodnosť takého postupu pre zdôvodnenie kodifikácie, prípadne neprijatia istého prvku do spisovného jazyka.

Sledujúc úlohu slovenských nárečí v súčasnej jazykovej situácii, I. Ripka do istej miery potvrdil striktné konštatovania o ústupe dialektov (s. 120—127). Zároveň je však nesporné, že zistené zmeny ideálnej normy a sociálnej bázy nárečia ešte neznamenajú jeho zánik a dialekt bude naďalej nezastupiteľnou súčasťou národného jazyka. — Oprávnenosť tohto tvrdenia nepriamo odôvodnil J. Muránsky výsledkami výskumu hovorenej podoby spisovnej slovenčiny, do ktorej jej používatelia zákonite prenášajú zvukové a tvarové osobitosti miestnych nárečí (s. 128—133). Ukazuje sa, že meniace sa spoločenské podmienky na jednej strane dosť nivelizujúco pôsobia na nekodifikované útvary a na druhej strane vplývajú aj na vývoj spisovného jazyka. Popritom existuje dostatok diferenčných znakov, ktoré by azda bolo možno hodnotiť napr. na osi ideálne — vhodné/prijateľné — nevhodné/neprijateľné.

V úvodnom referáte III. tematického okruhu (*Základné pojmy jazykovej komunikácie*) sa J. Horecký vyjadruje o komunikačnej kompetencii a jazykovom vedomí (s. 141—146). Do komunikačnej kompetencie zahŕňa jazykovú kompetenciu a performanciu a konštatuje, že hoci by ju teoreticky bolo možné nadradiť nad jazykové vedomie, v skutočnosti je to inak: komunikačná kompetencia je osobitnou zložkou jazykového vedomia.

Úlohou percipienta a recipienta v súvislosti s efektívnosťou jazykovej komunikácie, ktorá závisí od prispôsobenia tvoreného textu hodnotovému svetu prijímateľa, precizuje J. Dolník (s. 147—153). Do pojmu komunikačnej kompetencie navrhuje explicitne zahrnúť aj hodnotiacu schopnosť komunikanta v role recipienta. Zdá sa nám však, že v prípade účelnosti jazykovej komunikácie (jej adekvátnosti, úspešnosti a efektívnosti) ide o viac ako o čisté jazykové vedomie; svoju úlohu tu oveľa výraznejšie zohrávajú sociálne a najmä psychické zložky ľudského vedomia.

Poznámkami o otázke skúmania rečovej činnosti nastolil J. Kořenský problematiku zásadného obratu k výskumu rečovej činnosti ako cieľového, konečného, vlastného predmetu teoretického záujmu (s. 154—160). S kvalitatívnym naplnením obsahu tohto obratu súvisí požiadavka zbaviť lingvistické myslenie ontologizovaných gnozeologických konštruktov a deaxiomatizovať ho. Z hľadiska teoretickej nevyriešenosti trichotómie langue — akt výberu a použitia prostriedkov ako aktivita hovoriaceho — parole kritizuje napr. rešpektovanie langue-parolovej teorémy. Nechce úplne rozbiť všetky doterajšie lingvistické koncepty a východiská, ale hľadá tie najvhodnejšie, predovšetkým také, ktoré by svojou povahou neurčovali apriórne výsledok. Pre výskum rečovej činnosti pokladá za potrebný koncept komunikačného priestoru príslušného jazykového kolektívu a z neho vyplývajúcu stratifikáciu komunikačných sfér — ale bez stotožňovania s tradičnými existenčnými formami (útvarmi) národného jazyka či s funkčnými štýlmi.

Komplexný výskum rečovej komunikácie v Ústave pro jazyk český ČSAV a jeho teoreticko-metodologické problémy predstavila J. Hoffmannová (s. 160—167). Výskumný projekt je založený na konceptuálnej sústave subjektovo-objektovej, pragmatickej, teoreticko-obsahovej a vlastnej textovej dimenzie komunikačnej udalosti, medzi ktorými sú rozmanité vzťahy. — Značné problémy sa vyskytli pri typologizácii komunikačných udalostí, čo naznačila aj O. Müllerová, informujúca o doterajších výsledkoch a ďalších výhľadoch uskutočňovaného výskumu (s. 168—

175). Na začiatku trojstupňovej sústavy komunikačných jednotiek uviedla komunikačnú oblasť (mimopracovné a pracovné prostredie, komunikácia pri vyučovaní a pod.), potom komunikačnú situáciu (napr. rodinné a priateľské rozhovory) a napokon jedinečnú komunikačnú udalosť.

Niektoré výsledky prieskumu postojov obyvateľstva Prešova k jazyku prezentovala D. Slančová (s. 175—181; bližšie v Slovenskej reči, *55*, 1990, s. 3—19). Tu by bolo v súčasnosti iste zaujímavé opakované skúmanie hodnotiaceho vzťahu k slovenčine u tej istej vzorky obyvateľstva. — Z interdisciplinárneho hľadiska doplnil rokovanie konferencie P. Gavora (Ústav experimentálnej pedagogiky SAV) čiastkovými závermi osemročného skúmania komunikácie v pedagogickom procese (s. 182—185). — Úplný obraz konferencie sa v zborníku vhodne dotvára nielen rozsiahlejšími diskusnými príspevkami (spomenieme ešte V. Strakovej Několik poznámek k pojmu „komunikační deficit", s. 187—189), ale aj zostavovateľom zhrnutým priebehom diskusií. Škoda, že v zborníku chýbajú prednesené komunikáty J. Chloupka a V. Budovičovej.

Predstavený zborník je odrazom situácie, aká bola v časti slovenskej (i českej) sociolingvisticky a komunikačne orientovanej jazykovedy pred troma rokmi. Umožňuje tak kontinuitné uvedomenie si ustavičnej aktuálnosti viacerých tém a naznačených problémov.

M. Šimková

DYNAMIKA SOUČASNÉ ČEŠTINY Z HLEDISKA LINGVISTICKÉ TEORIE A ŠKOLSKÉ PRAXE. Sborník pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Praha, Univerzita Karlova 1988. 204 s.

Zborník prináša príspevky z rovnomennej vedeckej konferencie, ktorú r. 1986 z príležitosti 40. výročia svojho založenia usporiadala katedra českého jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity Karlovej za účasti lingvistov z pedagogických a filozofických fakúlt, aj obidvoch akademických jazykovedných pracovísk z Prahy a Bratislavy. Ako konštatujú v úvode editori zborníka R. Brabcová a F. Štícha, cieľom konferencie — a zrejme aj zámerom väčšiny z 27 autorov — bolo „súhrnne, retrospektívne a perspektívne a v konfrontujúcom kontakte predstaviť rozmanitosť recepcie všeobecne chápaného pojmu dynamika a praktické dôsledky tejto recepcie pre opis a výklad jazyka". Úloha je to síce náročná, veď termíny dynamika, dynamický sú súčasťou metodológie štruktúrnej jazykovedy a teórie spisovného jazyka od ich vzniku, ale zároveň aj aktuálna, lebo s dynamizáciou súčasných spoločenských podmienok a komunikačných potrieb sa dynamika stáva výrazným činiteľom pôsobiacim na jazykové normy vo všetkých rovinách jazykového systému. Autori zborníka vo väčšej alebo menšej miere ukazujú, resp. aspoň naznačujú, že v súčasnom období vzniká potreba novo postulovať napr. vzťah jazyka a reči, uzuálneho a systémového, normy a kodifikácie, podať detailnejšiu stratifikáciu jazyka, vymedziť spisovný jazyk aj z komunikačného, nielen „z útvarového" hľadiska, rešpektovať postoje používateľov jazyka a pod.

Aj keď pojmy dynamika, dynamický majú mnohorakú valenciu, všeobecne sa pod nimi má na mysli predovšetkým pribúdanie nových prvkov do istých ustálených štruktúr, systémov či podsystémov, vytláčanie či nahrádzanie niektorých iných prvkov, čo má za následok vznik novej organizácie či reštrukturácie, a to v súlade s meniacimi sa komunikačnými potrebami spoločnosti. Preto aj J. Chloupek (s. 11) navrhuje rozlišovať vnútornú dynamiku (dynamika štruktúry a systému vrátane dynamiky jednotlivých jazykových javov) a vonkajšiu dynamiku (dynamika komunikačných aktov vo svojom súhrne, ktorá závisí od jazykovej situácie, najmä od meniaceho sa vzťahu medzi jednotlivými jazykovými útvarmi, formami či varietami). Podľa O. Šoltysa (s. 91) je hlavným zdrojom dynamiky jazyka prepojenie vonkajšej a vnútornej lingvistiky v saussurovskom chápaní. V súvislosti s dynamikou normy v syntaxi prichádza s aktuálnym a všeobecnejším riešením

Z. Hlavsa (s. 63): dynamiku normy nemožno vidieť iba v pohybe iniciovanom vnútornými potrebami systému (k takémuto dnes už čiastočne prekonanému chápaniu zvádza najmä postulát „o obnovovaní rovnováhy" vo fonologickom systéme), ale že pohyb vyvolávajú aj zmeny v systéme komunikačných noriem (zámery a stratégia komunikantov). Dynamika v tvarotvornom systéme je v rovine jazykových útvarov založená na konkurencii jazykových prvkov spisovných a bežných hovorených, v štýlovej rovine na protiklade písaných a hovorených (R. Brabcová, s. 135). Synchrónna dynamika sa prejavuje v stupni internacionalizácie slovnej zásoby (K. Kamiš, s. 124), stimulujúcim vonkajším faktorom dynamiky jazyka v špecifickej slovensko-českej situácii sú jazykové kontakty (V. Budovičová, s. 45), skúmanie synchrónnej dynamiky treba oprieť o skúmanie vývinovej dynamiky (J. Hrbáček, s. 80).

Popri dynamike jazyka ako atribúte ľudskej spoločnosti a dynamike národného jazyka ako celku sa J. Horecký (s. 15—19) sústredil na dynamiku spisovného jazyka, najmä na miesto spisovného jazyka v jazykovej situácii. V zhode s konštatáciou M. M. Guchmanovovej, že určujúcu úlohu vo vývine spisovného jazyka nemajú spisovná forma a nárečia, ale „stredné stráta", pokladá za takúto „stratu" svoju štandardnú formu a dokonca ide tak ďaleko, že ju hodnotí už ako bežnú v každodennom používaní, že „sa postupne stáva v ňom záväznou, resp. nepríznakovou proti príznakovej spisovnej forme" (s. 17). Je pravda, že táto tendencia sa v slovenčine prejavuje čoraz zreteľnejšie, ale zatiaľ nám — podobne ako pred desiatimi rokmi — stále chýbajú základné sociolingvistické výskumy na potvrdenie až takejto výraznej stratifikácie.

Z iných pozícií hodnotí spisovný jazyk v súčasných spoločenských podmienkach F. Daneš (s. 21—28). Nemožno s ním nesúhlasiť v tom, že v dôsledku rozširovania alebo zužovania funkčných oblastí používania spisovného jazyka niektoré obdobia charakterizujú unifikačné tendencie, iné zasa diferenciačné, stabilizačné a inovačné, izolačné a univerzalistické a podobne, a že vzhľadom na svoju historickú, sociálnu a kultúrnu menlivosť je spisovný jazyk pojem široký, nie celkom vyhranený, s neurčitými hranicami. A už vonkoncom treba súhlasiť s tým, že F. Daneš nabáda chápať „jednotu" spisovného jazyka diferencovanejšie, relativizovane k jednotlivým typom a podtypom komunikácie (zhodný spôsob vyjadrovania v zhodných, analogických komunikačných situáciách), nezostávať pri chápaní spisovného jazyka v úzkom materiálovom („útvarovom") zmysle. Na jednej strane F. Daneš konštatuje, že dochádza k akémusi rozplývaniu spisovného jazyka, jeho „decentralizácii" v štýloch, no zároveň zdôrazňuje, že obava z porušenia jednoty spisovného jazyka nie je dostatočne odôvodnená — spisovný jazyk môže dobre fungovať a plynule sa ako celok rozvíjať aj pri značnej diferenciácii motivovanej štýlovo. V štúdii na malom priestore autor precízne charakterizuje aj diglosiu v češtine ako jeden z kľúčových prejavov v súčasnej jazykovej situácii.

V zborníku sa zaujímavo uvažuje aj o dynamike v syntaxi, resp. o syntaktickej norme. Z. Hlavsa (s. 63—70) navrhuje chápať normu širšie ako systém, pretože norma zahrnuje ešte čosi navyše, pôsobenie rozmanitých faktorov, ktoré regulujú alebo aspoň ovplyvňujú voľbu medzi variantnými prvkami systému, medzi možnosťami, ktoré jazyk ponúka svojim používateľom. Týmito faktormi sú podľa neho všeobecné vlastnosti komunikačných situácií v najširšom zmysle, zahrnujúce aj zámery a stratégie komunikantov; pretože sa opakujú, môžu sa stať aj súčasťou normy ako spoločenského vedomia používateľov jazyka. Tieto komunikačné normy majú tiež charakter pravidiel, resp. niekedy len viac alebo menej výrazných tendencií. Autor vychádza zo známeho faktu, že sa dnes v spisovnej komunikácii v stále väčšej miere uplatňuje komunikovanie prostredníctvom hromadných oznamovacích prostriedkov, pričom túto všeobecne uznávanú mienku premieta aj do postulovania nových teoretických východísk: jednota komunikačných noriem (podmienená najmä persuazívnou, presviedčacou funkciou) nás oprávňuje vyčleňovať jazyk hromadných oznamovacích prostriedkov ako autonómny jazykový útvar; funkčný publicistický štýl sa odlišuje od komunikačných noriem (persuazívna funkcia nie je priamo a trvalo konotovaná s istými jazykovými prostriedkami) a i. Jazyk masovej komunikácie predstavuje významný normotvorný faktor a z toho Z. Hlavsa vyvodzuje dôsledky aj pre opis syntaktickej normy. Na základe gramatických, sémantic-

kých a obsahových kritérií navrhuje okrem „základných" pravidiel formulovať aj „doplňujúce" pravidlá, ktorými by sa určoval okruh prijateľnosti istých javov aj po porušení základného pravidla. Vidí sa nám, že takýto prístup by sa dal rozšíriť aj na hodnotenie ďalších, nielen syntaktických javov.

Medzi ostatnými príspevkami z oblasti syntaxe je metodologicky podnetná aplikácia vzťahu centra a periférie, ktorý sa v syntaxi prejavuje ako vzťah uzuálneho a okazionálneho. F. Šticha (s. 55—61) využíva tento prístup na opis slovesných väzieb, pričom rozlišuje štruktúrne normy (ako normy rečovej realizácie systémových vzťahov formy a funkcie v rámci syntagmy a vety) a uzuálne normy (ako normy rečovej realizácie syntakticky komplexných jednotiek jazykového systému). Dynamika je prejavom reálnych aj potenciálnych relácií okazionálneho, nie celkom v systéme integrovaného, a celkom integrovaného syntaktického prostriedku (s. 60). — J. Štěpán (s. 71—77) pokladá za jednu z tendencií v syntaktickej norme súčasnej češtiny oslabovanie lexikálneho významu niektorých predložiek, spojok a príslovíek (autor hovorí o procesoch prepozicionalizácie, konjunkcionalizácie a adverbializácie), čo dáva do súvisu s prehlbovaním abstraktného myslenia.

Významným dynamickým činiteľom — podľa niektorých lingvistov rozhodujúcim — je narastanie hovorených prejavov v komunikácii. M. Krčmovej (s. 127—133) sa aj pri zdanlivo náročnej téme o variabilite bežnej hovorenej češtiny podarilo zistiť protikladné tendencie súčasného rozvoja: isté zbližovanie sociálnych vrstiev (napr. minimálne alebo nijaké rozdiely v reči technickej inteligencie a robotníkov v Prahe), na druhej strane diferenciácia v idiolektoch, a to všetko v závislosti od okolností prehovoru a komunikačného zámeru (s. 132). Súčasní bádatelia sú v istej paradoxnej situácii: kým z minulosti je k dispozícii len výsledok procesov a zmien pretransformovaný viac alebo menej do oficiálneho jazyka, dnes sledujeme procesy a nemôžeme odhaliť výsledky. Lingvistika tieto procesy zachytáva nedokonale, lebo všetky sú vo svojej podstate variabilné. Najschodnejšou cestou by potom bolo skúmanie idiolektov, ale aj tie charakterizuje variabilnosť.

Najprijateľnejším východiskom by azda bolo riešenie, ktoré už dávnejšie predložili, odôvodnili a podopierajú ďalšími argumentmi J. Kořenský — J. Hoffmannová — O. Müllerová. V zborníku načrtli komplexnú analýzu komunikačnej udalosti aj s možnosťou jej pedagogickej aplikácie (s. 29—43). Procesuálne modelovanie jazyka podľa nich je totiž založené aj na neklasickom prístupe k jazykovým faktom a predpokladá zhromažďovanie reprezentačných korpusov rozsiahlych písaných textov, najmä však audiovizuálnych záznamov hovorenej, predovšetkým spontánnej komunikácie s možnosťou bezprostredného audiovizuálneho spracovania a vyhodnotenia v laboratóriách, ako aj vyhodnotenia s využitím počítačovej techniky. Autori priam „algoritmicky" uvádzajú najskôr interpretáciu subjektovo-objektovú, pragmatickú a tematicko-obsahovú a až po nich aj verbálnu zložku komunikačnej udalosti — jazykový prejav (text), komunikát.

Tematicky sa v zborníku vyníma sugestívne nazvaný príspevok O. Šoltysa o tom, či existuje štýlová oblasť operovania s počítačmi (s. 91—94). Aj napriek všeobecne známemu, absolútne nedostatočnému využívaniu počítačov u nás, ako aj chýbaniu počítačov novej generácie, historicky sme sa podľa O. Šoltysa (s. 94) dostali na hranicu, keď dynamika vzťahov vnútornej a vonkajšej lingvistiky signalizuje teoretickú nevyhnutnosť zavedenia štýlovej oblasti operovania s počítačmi, ktorá by sa mohla postupne napĺňať tak, ako sa po Havránkovom vydelení funkčného vedeckého jazyka postupne napĺňala oblasť vedeckého štýlu. Autor presvedčivo ukazuje, že Havránkova klasifikácia funkčných jazykov nebola náhodná, naopak, podarilo sa mu veľmi presne určiť najdôležitejšie a zároveň dištinktívne sféry najmohutnejšieho toku informácií sprostredkovaného prirodzeným jazykom v konkrétnej historickej etape (s. 91). A v podobnej situácii mohutného toku informácií sa nachádzame aj teraz.

Menej pozornosti sa v zborníku venuje dynamickým javom z oblasti lexiky. Pri skúmaní vývinových procesov v súčasnej českej slovnej zásobe O. Martincová (s. 105—112) naznačuje, že tu možno pozorovať istú stupňovitosť zasiahnutia jazyka „neologickým dianím". Neologizmy typu *chemik analytik, NC stroje, gama zářič, dia koutek* sú zaujímavé aj z typologického hľadiska, či sú to jednoslovné alebo viacslovné pomenovania, resp. aký status v týchto pomenovacích

útvaroch majú „kvázislová", ktoré nesú určitý reálny význam, ale nie sú morfologicky vyhranené, oscilujú medzi adjektívami (*dia tvarohový koláč*) a substantívami (*disko, video* s konkrétnym významom). (V slovenčine na rozdiel od češtiny je tu výrazná tendencia písať obidve zložky spolu, čo jednoznačnejšie určuje nesamostatnosť morfém ako *dia, eko, disko* a pod.). O. Martincová hodnotí tieto výrazy ako „výrazne systémovo periférne" (s. 111).

Konkurenčné formanty ako prostriedky štylistickej a sémantickej diferenciácie sú predmetom štúdie K. Buzássyovej (s. 113—120). Autorka súhrnne predkladá výsledky svojich výskumov o najproduktívnejších slovotvorných typoch verbálnych substantív a internacionálnych dejových mien s formantmi *-nie/-ácia*, deadjektívnych názvov vlastností s konkurenčnými formantmi *-osť/-ita*, dvojic konkurenčných formantov *-stvo/-izmus*. Napätie medzi tendenciou k internacionalizácii a dialekticky protikladnou tendenciou k tvorbe z domácich zdrojov, ktorého produktom je variantnosť i možnosť používať domáce a internacionálne prostriedky štylisticky aj funkčne diferencovane, pokladá „za spoločnú (do značnej miery univerzálnu) vlastnosť národných jazykov" (s. 114).

O dynamike slovnej zásoby v publicistike uvažuje K. Kamiš (s. 121—125), pričom si všíma aj paralelnú situáciu v slovenčine. Nemožno však súhlasiť s autorom v tom, že v slovenských publicistických prejavoch sa len zriedka objavujú hovorové prostriedky (s. 122), naopak, najčastejšie sa využívajú aj v písanej publicistike. Neobstojí ani paralela, že kým v 20. rokoch bol vzorom „správnej češtiny" jazyk krásnej literatúry, teraz je to jazyk publicistiky (s. 124). Môže byť impulzom vývinových zmien, ako to autor tvrdí na nasledujúcej strane, resp. novým normotvorným faktorom, ale vari nie vzorom. (Keď sa už berie do úvahy aj situácia v slovenčine, nemal by v literatúre chýbať titul *Jazyk a štýl publicistiky*, zborník príspevkov z vedecko-praktickej konferencie o jazyku a štýle v tlači, rozhlase a televízii, konanej r. 1982.)

Príspevky z oblasti „školskej praxe" signalizujú, že dynamický prístup v interpretovaní jazykových javov sa ešte nedostal do učebníc a že kodifikačné príručky sú často nejednotné (na pravopise prevzatých slov to ukazuje L. Klimeš, s. 191—192). — V tomto smere sú zaujímavé výskumy R. Brabcovej z oblasti tvaroslovia češtiny (s. 135—142). Ukazuje sa, že väčší počet dubliet (kodifikovaných r. 1957) nemusí prinášať viac istoty používateľom jazyka a že počet prijatých dvojtvarov môže byť aj nadbytočný. Používatelia si dokonca aj v tomto druhom prípade analogicky tvoria ďalšie dublety podľa zdanlivo produktívnych vzorov alebo podľa najfrekventovanejších typov. O značnej vzdialenosti kodifikácie od normy svedčí napr. aj test budúcich učiteľov češtiny, ktorí z 21 dvojtvarov identifikovali iba jeden na 100% a predpokladanú 50% hranicu dosiahli iba v 12 prípadoch. Veľa ráz sú kodifikované nadbytočné tvary, inde chýbajú, v dôsledku čoho sa používatelia jazyka dostávajú do neustáleho rozporu s kodifikáciou a jazyk je obmedzovaný vo svojom rozvoji (s. 141). — V súvislosti s dynamikou tvaroslovných noriem je zaujímavý aj príspevok J. Dvončovej (s. 149—154), ktorá navrhuje pri vyučovaní češtiny na Slovensku uvažovať aj s obecnou češtinou, lebo veľa javov v obecnej češtine je blízkych spisovnej slovenčine (slovenský recipient nevníma nespisovné podoby).

Dynamický prístup v skúmaní jazykových javov by sa mal odraziť viac v učebniciach (S. Pastyřík), ale rozhodujúca je osobnosť učiteľa: ten musí pochopiť zákonitosti dynamiky jazykovej a štýlovej normy a s tým súvisiace zmeny kodifikácie (kodifikácia neplatí „navždy", je časovo limitovaným odrazom rozvíjajúcej sa normy). — Učiteľ musí využívať všetky dostupné príručky a mať na mysli, že prostredníctvom svojich postojov ovplyvňuje nielen žiakov, ale aj vzťah budúcich používateľov k svojmu jazyku (M. Čechová, s. 159). — Správne sa zdôrazňovalo (H. Hrdličková, s. 162), že treba rozlišovať jazykové vyučovanie (získanie istého súhrnu poznatkov o jazyku) a jazykovú výchovu ako rozvíjanie reči a vyjadrovania podľa cieľa komunikácie, a teda pri hodnotení rozlišovať správnosť — vhodnosť, chyby — odchýlky. — Zaujímavý je aj návrh (A. Svobodová, s. 189), aby sa pre školy zostavil slovník „neznámych" slov, pretože deti nemajú prirodzené povedomie o cudzích slovách.

Konštatácia z úvodu zborníka o tom, že recepcia dynamiky bude silnieť a prehlbovať sa, nie je

iba zbožné želanie, ale už reálny fakt. Z recenzovaného zborníka pekne vidieť, ako sa dynamický prístup k skúmaniu jazykových javov rozširuje a prehlbuje. A niet príčin nepredpokladať, že toto tempo sa so zlomom v živote našej spoločnosti bude ustavične zvyšovať a nároky používateľov jazyka stúpať.

Na záver sa ešte žiada zdôrazniť, že sa netreba obávať o osud spisovného jazyka. Pravda nie o spisovný jazyk ako „všemocnú" jednotu v tradičnom chápaní, ale v tom zmysle, že sa na objekty lingvistiky bude nazerať aj zo zreteľa komunikantov a v zacielení na komunikáciu, že sa bude pokladať za užitočné — ako to prízvukuje J. Chloupek (s. 13) — signalizovať nižší komunikačný cieľ vyjadrovaním primeranejším intímnejšiemu prostrediu (slang nie je napríklad iba nespisovným „hosťom" šarapatiacim v jazyku, ale aj výrazom solidarity v určitých záujmových a spoločenských prostrediach). Spisovný jazyk bude stále „garantom" celospoločenského, nadregionálneho dorozumievania v oblasti vyšších kultúrnych a civilizačných potrieb aj napriek svojej diferencovanosti a mnohotvárnosti. Úmerne s dynamikou jazyka musí však kráčať aj jazykoveda a s ňou držať krok škola. Nie je veru preexponované tvrdenie F. Daneša (s. 26), že vývin spisovnej komunikácie sa dostal do jedného zo svojich rozhodujúcich štádií.

J. Bosák

PALEK, B.: *ZÁKLADY OBECNÉ JAZYKOVĚDY*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1989. 285 s.

Meno pražského anglistu Bohumila Palka je u nás oddávna spojené s pojmom cross-reference (porov. jeho rovnomennú monografiu z r. 1964), novšie už aj s učebnými textami *Foundation of Language* (1985 — spoluautor M. Perkins). Nedávno knižne vyšla jeho doktorská dizertácia *Referenční výstavba textu* (1988), pre ktorú sú príznačné silné logizujúce tendencie. Aj jeho *Základy obecné jazykovědy* sú poznamenané vplyvom matematického a logického spôsobu uvažovania, ktorý je podľa autora dnes integrálnou súčasťou lingvistického prístupu k jazyku. Recenzovaná učebnica je zrejme adresovaná predovšetkým poslucháčom anglistiky a orientalistiky, výklady sa ilustrujú hlavne materiálom angličtiny a tzv. exotických jazykov, mnohé podnety pre výklad v jednotlivých častiach vychádzajú z generatívnej gramatiky. Z predhovoru sa možno dozvedieť, že zameranie učebnice bolo zvolené tak, aby sa neopakovali informácie z vysokoškolskej učebnice *Základy jazykovědy* od A. Erharta (1984). Vcelku sa to vydarilo, výklady týchto dvoch textov sa vzájomne dopĺňajú, niektoré otázky sa však vykladajú alternatívne, či dokonca z protirečivých stanovísk (napr. znak).

B. Palek svoju knihu rozčlenil do piatich kapitol: 1. Jazyk (s. 10—51), 2. Lingvistika (s. 52—69), 3. Stavba jazyka (s. 70—215), 4. Kategórie (s. 216—242), 5. Postupy a prístupy lingvistiky (s. 243—264). K nim sa pripája stručný prehľad genealogickej klasifikácie jazykov (s. 265—268), súpis základnej študijnej literatúry (s. 269—276) a nevyhnutný vecný a menný register (s. 277—285).

V prvej časti po výklade základných pojmov, akými sú jazyk, langue, parole, kompetencia a performancia, jazyková znalosť atď., rozvíja sa výklad o jazyku ako systéme znakov. Výklad sa vedie tak, že každý nový pojem sa presne definuje (výnimkou je azda iba termín vehiculum). V jazykovom systéme sa najviac zdôrazňuje jeho linearita, anizotropia a hierarchia, podrobný je výklad o problémoch významu s odkazom na G. Leecha, o komunikačnom akte, vnímaní a porozumení, o vzťahu myslenia a jazyka. Upozorňuje sa na neprijateľnosť stanoviska, že jazyk a myslenie sú od seba neoddeliteľné (novšie sa k tomuto problému vyslovil B. A. Serebrennikov).

Ďalšia problematika sa týka otázok ontogenézy a fylogenézy jazyka, vzťahu jazyka a spoločnosti, kde sa okrem iného ukazuje, že v jednotlivých jazykoch sa používajú termíny, ktoré do iných jazykov možno pretlmočiť len veľmi ťažko (pripojili by sme k nim aj rus. prostorečije). Kapitola sa končí výkladom o umelých jazykoch, medzi ktoré autor zaraďuje a) jazyky napodobňujúce prirodzené jazyky, napr. esperanto (ktoré by bolo iste vhodnejšie nazývať plánovými jazykmi), b) formálne (formalizované) jazyky, c) kozmické jazyky.

V druhej kapitole sa uvažuje o ekvivalentnosti výrazov jazykoveda a lingvistika, v koncíznej, ale inštruktívnej forme sa preberajú základné princípy lingvistiky, všeobecnej jazykovedy, pojmy model a teória a pod. Zdôrazňuje sa, že v lingvistike má svoje miesto aj princíp komplementárnosti teórií.

V tretej kapitole, venovanej stavbe jazyka, sa vykladajú pojmy výskyt, pozícia, paradigmatické a syntagmatické vzťahy, funkcia a i. Výklad o zvukovej stránke (segmentálne a suprasegmentálne javy) jazyka sa uvádza s mnohými zaujímavosťami, nie však nijako sústavne. Veľmi dobrú službu pri tom vykonávajú ilustrácie z exotických jazykov (napr. v rámci morfematickej a lexikologickej problematiky). Osobitné miesto patrí vete a jej určeniam. Vzhľadom na to, že termínom veta sa bežne označuje jednoduchá veta i súvetie, autor na označenie jednoduchej vety zvolil (v súlade s anglosaskou tradíciou) výraz klauza, výrazom výpoveď sa rozumie realizovaná veta.

O predikáte sa dozvedáme, že má centrálnu úlohu vo vete, lebo určuje jej štruktúru a je nositeľom základných informácií o povahe deja alebo stavu. Podrobnejší výklad je venovaný argumentom predikátu i zložitému vzťahu medzi predikátom a subjektom ako jedným z argumentov. Ťažko však možno súhlasiť s formuláciou na s. 187, kde sa tvrdí, že „argument, ktorý sa vyskytuje pri všetkých predikátoch, je subjekt". Je zrejmé, že táto formulácia platí nanajvýš pre germánske či iné západné jazyky, ale napr. pre slovanské jazyky, ako aj pre množstvo ďalších jazykov, je nepresná. Dôležitou súčasťou ich syntaktického systému sú bezsubjektové (jednočlenné) vety. Veľmi inštruktívny je však naopak výklad o konštrukciách v nominatívnych, ergatívnych a aktívnych jazykoch.

Medzi gramatickými kategóriami sa preberajú aj honorifiká s ich 26 tvarmi pre prvú osobu v tajčine a 22 tvarmi pre druhú osobu v tom istom jazyku. Oprávnene sa konštatuje, že v dôsledku sociálneho vyrovnávania sa honorifické formy strácajú. Nemenej zaujímavé sú aj informácie o pádoch a iných kategóriách s rôznymi „maximami" (napr. že lakčina má 49 pádov atď.).

V poslednej kapitole sa uvádzajú ešte stručné informácie o lingvistických disciplínach a metódach, o typoch gramatík, slovníkov a i., niekedy snaha o maximálnu stručnosť má však za následok istú rapsodickosť výkladu. Kapitola sa uzaviera výkladom o niektorých smeroch lingvistiky 19. a 20. storočia, medzi ktorými sa osobitné miesto dostáva marxisticky orientovanej lingvistike. Aj z tohto krátkeho výkladu vidieť, aké neistoty a násilnosti museli podstupovať autori v záujme udržiavania pri živote mýtu o tzv. marxistickej jazykovede, ktorá bola často fakticky kryptogramom pre rozmanité smery a prúdy v jazykovede (často napr. pre štrukturalizmus). Ako vyzerá marxistická jazykoveda u B. Palka? Spomína „klasikov marxizmu-leninizmu", ktorí výkladu o jazyku venovali „rad poznámok", aplikácie marxistických poučiek v jazykovede, intenzívne hľadania „novej" jazykovedy, Vološinove pokusy, najmä však „nové učenie o jazyku N. J. Marra" (to sa mimochodom už niekoľko desiatok rokov hodnotí u väčšiny autorov ako pseudomarxistická doktrína), Stalinove články o marxizme v jazykovede a diskusiu o tejto téme, význam ktorej sa vidí v tom, že Marrovo učenie odhalila ako nie „jedine marxistické". Je to zbytočne mierne hodnotenie. Aj v ďalšom sa hovorí o rozpracúvaní poučiek marxizmu v našej jazykovede, ktoré sa neobišlo bez radu omylov a neúspechov. Aké to boli omyly a neúspechy, vyplýva z formulácie, že česko-slovenská jazykoveda sa musela vyrovnať s obmedzeným vplyvom marrizmu i s dedičstvom štrukturalizmu (možno to dávať na jednu úroveň?). Ako určitý zvrat sa kvalifikuje obdobie 70. rokov, keď vyšiel rad dôležitých diel z marxistickej jazykovedy.

Je mimo všetku pochybnosť, že uvedené formulácie treba vidieť jednoducho ako daň pomerom,

aké vládli v našej vede pred 17. novembrom 1989. Táto kapitola sa celkom vyníma z vyznenia celého textu učebnice.

S. Ondrejovič

SYMPÓZIUM LANGUAGE INDUSTRIES V BUDAPEŠTI

Termín Language Industries (LI) môžeme chápať ako súhrn všetkých aktivít, ktoré sa týkajú prenikania počítačov do výskumu a používania jazyka v najširšom slova zmysle. Po prvýkrát sa tento termín objavil na konferencii špecialistov v oblasti počítačovej lingvistiky konanej v roku 1986 pod záštitou Rady Európy vo francúzskom Tours. Účastníci tohto podujatia prijali na ňom memorandum (Tours Manifesto), v ktorom vyzývajú vedecké, obchodné a výrobné ustanovizne ako aj vlády všetkých európskych krajín, aby sa zasadili o zachovanie európskeho jazykového dedičstva v dobe hroziacej kultúrnej uniformity a pomohli vzniku „jazykového priemyslu".

Rada Európy (RE) vyvíja od prijatia tohto memoranda viacero aktivít v oblasti počítačovej lingvistiky. Jednou z nich je aj každoročné sympózium Language Industries, na ktorom sa stretávajú špičkoví odborníci z krajín zastúpených v RE. Vzhľadom na to, že RE na rozdiel od Európskych spoločenstiev (ES) nemá dosť finančných prostriedkov na priame sponzorovanie medzinárodných vedeckých programov, cieľom týchto stretnutí je najmä výmena poznatkov, nadväzovanie kontaktov a koordinácia existujúcich výskumných projektov. Je to dôležité najmä pre účastníkov z krajín nepatriacich do ES, ktorí sa takýmto spôsobom dozvedajú o možnosti účasti na niektorých projektoch.

Na prvých stretnutiach LI sa postupne prišlo k záveru, že medzinárodná spolupráca je v súčasnej etape možná a žiadúca najmä v oblasti počítačovej lexikografie, t. j. pri tvorbe textových korpusov, elektronických slovníkov a lexikálnych databáz. Je potrebné (okrem iného) vypracovať medzinárodné štandardy pre dátové štruktúry a komunikačné formáty, ktoré by umožňovali výmenu údajov a programového vybavenia medzi jednotlivými projektmi a veľmi by uľahčili tvorbu viacjazyčných databáz. V krajinách ES sa v súčasnosti touto problematikou zaoberá projekt MULTILEX, riešený v rámci programu ESPRIT, na ktorom sa zúčastňujú pracoviská z piatich krajín.

Tohtoročné sympózium LI sa uskutočnilo v dňoch 16.—18. novembra 1990 v Budapešti a nieslo sa v znamení očakávaného prijatia krajín bývalého východného bloku za nových členov RE. Nosnou témou sympózia bolo mapovanie situácie v oblasti počítačovej lingvistiky v krajinách strednej a východnej Európy, pričom za každý jazyk bol pozvaný jeden referujúci (z Česko-Slovenska Vladimír Benko zo Spoločnej pracovnej skupiny pre počítačovú lingvistiku Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV a Informačného centra SAV a Karel Pala z Katedry českého jazyka Masarykovej univerzity v Brne). Vzhľadom na určitú nejasnosť v propozíciách sa jednotlivé príspevky od seba značne odlišovali: v niektorých sa problémy počítačového spracovania jazyka uvádzali do širších súvislostí aj s krátkou charakteristikou konkrétneho jazyka a o jednotlivých výskumných projektoch sa hovorilo len všeobecne, zatiaľ čo v iných sa podávali veľmi podrobné informácie o jedinom konkrétnom výskumnom projekte. Vcelku možno konštatovať, že situácia v spomínaných krajinách je veľmi podobná; nedostatok technických prostriedkov v predchádzajúcom období skôr žičil teoretickej práci a skutočné korpusové a slovníkové projekty na počítačoch sa začali realizovať až v poslednom období. Nejasná situácia okolo financovania vedy po nedávnych politických zmenách však kladie nad budúcnosťou mnohých z týchto projektov veľký otáznik.

Pre slovenčinu je z tohto hľadiska pozitívnym momentom existencia textu Krátkeho slovníka slovenského jazyka na počítačových médiách. Tento text je základným materiálom pre budovanie

lexikálnej databázy spisovnej slovenčiny, ktorá bude jedným zo subsystémov bázy dát slovenského jazyka.

Na záver sympózia sa účastníci pokúšali nájsť odpoveď na otázku, ako pomôcť projektom počítačovej lingvistiky vo východnej Európe. Odznelo tu viacero podnetných návrhov, okrem iného najmä ponuka na zriadenie medzinárodného pracoviska pre počítačovú lingvistiku v Ľubľane.

V. Benko

Erráta

V príspevku P. Cmoreja *Od extenzionálnej sémantiky k intenzionálnej* (Jazykovedný časopis, *41*, 1990, s. 121—135) na s. 122, 3. riadok zhora, namiesto „v 60. rokoch" má byť „v 60. a 70. rokoch"; na s. 126, 2. riadok zhora, namiesto „ktoré nevie" má byť „ktorý nevie"; na s. 131, 8. riadok zdola, namiesto „$\beta \neq w$" má byť „$\beta \neq \alpha w$".

CONTENT

Reinhard Köhler Gabriel Altmann: Synergetical aspects of linguistics 3
Viktor Krupa: To the characteristic features of the pidgins 15
Juraj Šikra: Adverbials in Slovak 22
Eva Tibenská: Subject and its active (agentive) specification 39

Review articles

Jozef Mlacek: The delimitation of phrascology and so called phrascological parametrization 53

Reports and reviews

Half century of scientific life of prof. Jozef Mistrík. By J. Horecký. 65
Textics and stylistics. By J. Bosák 66
Sabol, J.: A synthetic phonological theory. By J. Horecký 68
Dynamic tendencies in the language communication. By M. Šimková 70
The dynamism of the contemporary Czech from the point of view of the theory and school practice. By J. Bosák 73
Palek, B.: A textbook of general linguistics. By S. Ondrejovič 77
A symposium Language Industries in Budapest. By V. Benko 79

Index 49 263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

Ročník 42, 1991, 1

Vychádza dvakrát do roka

Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied

Hlavný redaktor prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Výkonný redaktor PhDr. Ján Bosák, CSc.

Redakčná rada:
PhDr. Ján Bosák, CSc., PhDr. Klára Buzássyová, CSc., doc. PhDr. Juraj Dolník, DrSc., prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc., člen korešpondent Ján Kačala, prof. PhDr. Rudolf Krajčovič, DrSc., doc. PhDr. Ábel Kráľ, DrSc., PhDr. Viktor Krupa, DrSc., prof. PhDr. Jozef Mistrík, DrSc., PhDr. Slavo Ondrejovič, CSc., PhDr. Ivor Ripka, CSc., doc. PhDr. Ján Sabol, DrSc., doc. PhDr. Ella Sekaninová, DrSc.

Adresa redakcie: 813 64 Bratislava, Panská 26

Technická redaktorka: Denisa Dubravská

Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače. nám. Slobody 6, 817 64 Bratislava
Distributed by SLOVART Ltd., nám. Slobody 6, 817 64 Bratislava Czecho-Slovakia.
Distribution rights are held by KUBON und SAGNER, P.O.B. 340108, D-8000 München, Germany

Ročné predplatné Kčs 58,—, jednotlivé číslo Kčs 29,—
Tlač: Kníhtlačiareň Svornosť, š. p., 832 10 Bratislava, Račianska 20

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1991